

UOT:94 (3)

URARTU MİRASI VƏ MÜASİR ERMƏNİSTAN

©2025

RAMİN ƏLİZADƏ*

*AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0002-0146-8946; e-mail: tarixiramin@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2025.1.152>

Xülasə:

Müasir Ermənistan ərazisində Urartu mirasının saxtalaşdırılması cəhdləri əsasən İrəvan şəhərinin yaxınlığında yerləşən İrbuni şəhər-qalasının, Urartu mixi yazılı mənbələrində rast gəlinən qədim yer-yurd adlarının, həmçinin Göyçə gölü hövzəsindəki tarixi-mədəni abidələrin gerçək tarixinin təhrif edilməsi ilə bağlıdır. E.ə.IX əsrin birinci yarısında Şərqi Anadoluda Van gölü hövzəsində meydana gəlmiş Urartu dövləti 300 ilə yaxın müddətdə mövcud olmuşdur. Urartu hökmdarı I Arğıştı (e.ə.786-764) Orta Araz hövzəsi ilə Göyçə gölü arasındakı torpaqlarda yaşayan yerli tayfalar üzərinə işğalçı hücumlar etmişdir. E.ə.782-ci ildə I Arğıştı İrbuni şəhər-qalasını inşa etdirmişdir. Bu abidənin qalıqları hazırda Ermənistanın paytaxtı Yerevan (qədim İrəvan) şəhərinin cənub-şərqində təpə üzərində yerləşir. XIX əsrin birinci yarısında Rusiya imperiyası tərəfindən İrəvan şəhərinə köçürülən ermənilər bu təpəni Arin-berd adlandırmışlar. XIX əsrin sonlarında rus tədqiqatçısı M.V.Nikolski bu qədim qalanın yerləşdiyi təpənin azərbaycanlılar tərəfindən Qanlı qala və ya Qanlı təpə adlandırıldığını qeyd edir. Gürcü urartuşünası G.A.Melikişvili də bu ərazinin əvvəlki adının Qanlı təpə olduğunu qeyd edir. Urartu hökmdarı I Arğıştı Orta Araz hövzəsini Urartunun yeni mərkəzi bölgəsinə çevirmək üçün burada İrbuni şəhər-qalasını inşa etdirmişdir. Digər Urartu yaşayış məntəqələrində olduğu kimi İrbunidə də, hökmdar sarayı, məbəd və müxtəlif təyinatlı ictimai və fərdi tikililər inşa olunmuşdur. 1963-cü ildə İrəvan şəhərinin cənub-şərqində yerləşən qədim Gərnı qalasından I Arğıştının hakimiyyəti dövrünə aid mixi yazılı kitabə aşkar olunmuşdur. Kitabədə bu ərazi Giarniani ölkəsi adlanmışdır. Müasir Ermənistan ərazisindəki bir çox qədim toponimlər kimi Giarniani yer adının da, erkən variantı bölgənin yerli əhalisi olan azərbaycanlılar tərəfindən qorunub saxlanmış və Gərnı qalası kimi tanınmışdır.

Açar sözlər: Göyçə gölü, Azərbaycan, Urartu, İrəvan, I Arğıştı, Ermənistan

THE URARTU LEGACY AND MODERN ARMENIA

©2025

RAMIN ALIZADEH*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: 0000-0002-0146-8946; e-mail: tarixiramin@gmail.com

Abstract:

Attempts to falsify the Urartian heritage on the territory of modern Armenia are mainly associated with the distortion of the real history of the fortress city of Irbuni, located near the city of Yerevan, ancient toponymy found in Urartian cuneiform sources, as well as historical and cultural monuments in the Lake Goycha basin. The Urartian state, which emerged in the Lake Van basin in Eastern Anatolia in the first half of the 9th century BC, existed for about 300 years. The Urartian king Argishti I (786-764 BC) began aggressive attacks on local tribes living in the lands between the Middle Araz basin and Lake Goycha. In 782 BC, Argishti I built the fortress city of Irbuni. The remains of this monument are currently located on a hill southeast of the capital of Armenia, Yerevan (old Irevan). In the first half of the 19th century, the Armenians resettled by the Russian Empire to the city of Irevan called this hill Arin-berd. At the end of the 19th century, the russian researcher M.V.Nikolsky noted that the hill where this ancient fortress was located was called Ganly Gala or Ganly Tepe by the Azerbaijanis. The georgian urartologist G.A.Melikishvili also noted that the former name of this area was Ganly Tepe. The Urartian king Argishti I built the fortress city of Irbuni here to turn the Middle Araz into a new central region of Urartu. As in other settlements of Urartu, a palace of the ruler, a temple and various public and private buildings were built in Irbuni. In 1963, a cuneiform inscription dating back to the reign of Argishti I was discovered in the ancient fortress of Garni, located southeast of Irevan. In the inscription this area is called the country of Giarniani. Like many ancient toponyms in what is now Armenia, the early version of the Giarniani toponym was preserved by the Azerbaijanis, the local population of the region, and was known as the fortress of Garni.

Keywords: Lake Goycha, Azerbaijan, Urartu, Irevan, Argishti I, Armenia

НАСЛЕДИЕ УРАРТУ И СОВРЕМЕННАЯ АРМЕНИЯ

©2025

РАМИН АЛИЗАДЕ*

*Институт Истории и Этнологии им. А.А. Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0002-0146-8946; e-mail: tarixiramin@gmail.com

Резюме:

Попытки фальсификации урартского наследия на территории современной Армении связаны в основном с искажением реальной истории города-крепости Ирбун, расположенного близ города Еревана, древней топонимики, встречающейся в урартских клинописных источниках, а также историко-культурных памятников в бассейне озера Гёйча. Урартское государство, возникшее в бассейне озера Ван в Восточной Анатолии в первой половине IX века до н.э., просуществовало около 300 лет. Урартский царь Аргишти I (786-764 гг. до н.э.) начал агрессивные нападения на местные племена, проживавшие на землях между бассейном Среднего Аракса и озером Гёйча. В 782 г. до н.э. Аргишти I построил город-крепость Ирбун. Остатки этого

памятника в настоящее время находятся на холме к юго-востоку от столицы Армении Еревана (древний Иреван). В первой половине XIX века армяне, переселенные Российской империей в город Иреван, называли этот холм Арин-берд. В конце XIX века русский исследователь М.В.Никольский отмечал, что холм, где находилась эта древняя крепость, азербайджанцы называли Ганлы Гала или Ганлы Тепе. Грузинский урартолог Г.А.Меликишвили также отмечал, что прежнее название этой местности было Ганлы Тепе. Урартский царь Аргишти I построил здесь город-крепость Ирбуни, чтобы превратить Средний Аракс в новый центральный регион Урарту. Как и в других поселениях Урарту, в Ирбуни были построены дворец правителя, храм и различные общественные и частные здания. В 1963 году в древней крепости Гарни, расположенной к юго-востоку от Еревана, была обнаружена клинописная надпись времён правления Аргишти I. В надписи эта местность названа страной Гиарниани. Как и многие древние топонимы на территории современной Армении, ранний вариант топонима Гиарниани был сохранён азербайджанцами, местным населением региона, и был известен как крепость Гарни.

Ключевые слова: озеро Гёйча, Азербайджан, Урарту, Иреван, Аргишти I, Армения

Giriş

XIX əsrin əvvəllərində Qədim Şərq xalqlarının tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı araşdırmaların inkişafında yeni mərhələ başlandı. İlk olaraq bəşər tarixinin inkişafında Şərq sivilizasiyalarının öncül rolu sübut olundu, yeni nəzəriyyələr ortaya çıxdı, köhnə nəzəriyyələrin bir çoxu təkzib edildi.

1827-ci ildə Fransa Xarici İşlər Nazirliyinin xüsusi tapşırığı ilə Fransa “Asiya cəmiyyəti” (*Société asiatique*) tərəfindən Şərqi Anadoluda Van gölü hövzəsində qədim tarixi abidələri “araşdırmaq” məqsədi ilə ezam olunmuş Fridrix Eduard Şults bir çox Urartu abidələrini, o cümlədən qədim Van qaləsindəki Urartu məzarlarını qeydiyyatda almış, əsasən də Urartu mixiyazılı kitabələrinin bir hissəsinin üzünü köçürərək Parisə göndərmişdir.¹ Lakin o bu yazıların dilini bilmədiyindən tərcümə etməmişdir. F.E.Şultsun Hakkaridə öldürülməsi ilə Parisə göndərilən materialların nəşri də ləngimişdi. 1840-cı ildə onun araşdırmaları əsasında Parisdə nəşr olunmuş məqalədə 42 mixiyazılı kitabənin üzü köçürülmüş mətni, hökmdar məzar otaqlarının təsvirləri və bir çox qala haqqında məlumatlar əks olunmuşdur.² F.E.Şultsun təlimatçısı olan Antuan Jan de Sen-Marten Fransa Xarici İşlər Nazirliyinin casusu, “Asiya cəmiyyəti”nin qurucularından biri, həmçinin ermənişünaslıq sahəsində “pioner” idi. O, “Asiya cəmiyyəti”nin rəsmi jurnalı

¹ Борис Борисович Пиотровский. **Ванское царство (Урарту)**. Москва, 1959, с.9; Георгий Александрович Меликишвили. **Урартский язык**. Москва, 1964, с.15; Ralf-Bernhard Wartke. **Urartu, das Reich am Ararat**. Mainz am Rhein, 1993, s.12; Altan Çilingiroğlu. **Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı**. İzmir, 1997, s.1.

² Oktay Belli. “Urartular”, **Anadolu Uygurlukları Ansiklopedisi**. Cilt: 1. İstanbul, 1982, s.140.

olan “Asiya” jurnalına və Parisdəki Arsenal Kitabxanasına rəhbərlik etmişdir. 1827-ci ildə Fransa hökumətini F.E.Şultsu Vana göndərməyə təşviq edən də A.J. de Sen-Marten idi. 1828-ci ilin sentyabrında A.J. de Sen-Marten F.E.Şultsun o dövrdə elm dünyasının xəbərsiz olduğu Urartu kitabələri haqqında ilk hesabatını “Asiya” jurnalında nəşr etdirdi.³ Lakin F.E.Şultz və A.J. de Sen-Marten bu yeni kəşf olunmuş sivilizasiyanın urartululara aid olduğunu bilmirdilər. Buna görə də yeni tapılmış Urartu mixi yazıları Van yazıları adı ilə təqdim olunmağa başlandı. A.J. de Sen-Martenin Şərqi Anadolu haqqında əsas məlumat qaynaqları erməni keşişlərinin qrabardan aşxarabara və müxtəlif dillərə tərcümə edib redaktə edərək öz şərhləri ilə birlikdə nəşr etdirdikləri ermənidilli mənbələr, eləcə də erməni əsilli araşdırmaçıların əsərləri idi.⁴ Bu araşdırmaçılardan biri də Qukas İncicyan idi. O dövrdə Q.İncicyanın 1806-cı ildə Venesiyada nəşr olunmuş “*Ermənistanın müasir coğrafiyası*” adlı əsəri məşhur idi.⁵ Q.İncicyan Şərqi Anadoluda qanunsuz arxeoloji qazıntılar nəticəsində qarət etdiyi qədim maddi-mədəniyyət nümunələrini özü ilə Avropaya apararaq erməni abidələri kimi təbliğ edən, özünü coğrafiyaçı və tarixçi kimi təqdim edən mxitarist idi. O, Venesiyada San Lazzaro del Armeni monastırında çalışdığı dövrdə burada saxlanılan qədim və nadir əlyazmaları saxtalaşdıraraq, hətta bir çoxunun üzünü köçürərək, içərisinə erməni “əfsanə”ləri əlavə edərək əslini isə məhv etmişdir. Q.İncicyan Anadolunun şərqində “qədim erməni toponimləri”ndən və Ermənistanın tarixi-coğrafiyasından bəhs edən saxta kitablar nəşr etdirib, Avropadan Şərqlə səyahət edən diplomatlar, alimlər və tacirlər üçün əl kitabı kimi yaymışdır. İlk dəfə Van gölü hövzəsində Urartu mədəniyyətinə aid tapıntıların Aşşur mixiyazılı qaynaqlarında bəhs edilən urartululara aid olduğunu isə 1847-1870-ci illərdə Luvr muzeyinin Antik dövr şöbəsinin rəhbəri olmuş fransız arxeoloqu, kolleksioneri və numizmatı Anri Adrien Prevost de Lonperye söyləmişdir.⁶

Beləliklə, XIX əsrin 20-ci illərində Osmanlı dövlətinin şərq torpaqlarında (Şərqi Anadolu bölgəsi) Urartu abidələrinin “öyrənilməsi” sahəsində ilk addımı Fransa tədqiqatçıları atmış oldu. Fransanın əsl məqsədi isə Osmanlı torpaqlarında yaşayan etnik azlıqlara, əsasən də ermənilərə yeni “qədim tarix” hazırlamaq idi. Təsadüfi deyil ki, Fransa hökuməti F.E.Şultsu ezamiyyətə göndərəkən ona iki mühüm tapşırıq vermişdir: İranda qədim zərdüştilik dininə aid mənbələri axtarıb

³ Antoine Jean de Saint-Martin. “Notice sur le voyage litté ire de M.Schulz en Orient, et sur les découvertes qu’il a faites récemment dans des mines de la ville de Sémiramis en Arménie”, *Journal Asiatique*, Paris, 1828, pp.161-188.

⁴ **Collection des historiens anciens et modernes de l’Arménie.** Publiée en français sous les auspices de son excellence Nubar-Pacha, Ministre des Affaires Étrangères de S.A. le Vice-Roi d’Égypte. Et avec le concours des membres de l’académie arménienne de Saint-Lazare de Venise et des principaux arménistes Français et étrangers par Victor Langlois. Tome deuxième. Première période. – Historiens arméniens du cinquième siècle. Tome deuxième. Paris, 1869, p.4-5.

⁵ Antoine Jean de Saint-Martin. **Yenə orada. Notice sur le voyage litté ire...**, p.168.

⁶ Oktay Belli. **Yenə orada.** “Urartular”, **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi.** Cilt: 1..., s.142; Emin Bilgiç. “Urartu’lular”, **Türk Ansiklopedisi.** Cilt: XXXIII. Ankara, 1984, s.36.

tapmaq və erməni tarixçisi Moisey Horenlinin (Մոյսէս Խորենացի) Van gölünün şərqində “bəhs etdiyi” Semiramis şəhərinin xarabalıqlarını elm dünyasına “tanıtmaq”.⁷ Beləliklə, Avropanın bir çox işğalçı dövləti kimi Fransa da, Yaxın Şərqi qədim tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsi sahəsində ilk mərhələni müstəmləkəçilik siyasətinə uyğun şəkildə başa vurdu. Fransanın “Urartu projesi” sonralar erməni xalqı içərisində şovinist meyillərin, həmçinin antitürk ünsürlərinin və terrorizmin inkişaf etməsinə rəvac verdi. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Rusiya imperiyasında 1815-ci ildə əsas qoyulmuş Lazarev Şərq Dilləri İnstitutu⁸ da “Asiya cəmiyyəti” və San Lazzaro del Armeni monastırı kimi erməni xalqına “qədim tarix” konsepsiyası hazırlamaq, qədim və müasir erməni dilinin “öyrənilməsi” sahəsində mühüm saxtakarlıqlara imza atmışdır. “Elmi nəşrlər” adı altında hər üç qurumun mütəxəssisləri tərəfindən çap edilmiş kitablara – istər mənbələrə, istərsə də araşdırma kitablarına baxsaq, bu cür əsərlərin əsasən bir məqsədə xidmət etdiyini müşahidə etmək olar – Qərbi Azərbaycan ərazisini qondarma “Böyük Ermənistan”ın tərkib hissəsi kimi və ya “Şərqi Ermənistan” kimi tanımaq. Erməni tədqiqatçısı Mkrtiç Emin (Nikita Osipoviç Emin) 1886-cı il aprelin 17-də Lazarev İnstitutunda 50 illik pedaqoji fəaliyyətinin qeyd olunduğu tədbirdə çıxışında demişdir: *“mənim üçün çox əhəmiyyətli olan bu dəqiqədə qeyri ixtiyari olaraq yaddaşımın gənclik illərim gəlir keçir; və taleyin oyunu mənə sirli görünür, mənə qızmar Qanq sahillərindən soyuq uzaq şimala sürüklədi... Mən Persiyada⁹ doğulmuşam... doqquz yaşım olanda atam mənə Hindistana, Kəlküttəyə aparmış və “Erməni insansevər Akademiyası”na¹⁰ yazdırmışdır. Burada ilk dəfə Lazarev İnstitutunun mövcudluğu haqqında öyrəndim, hansı ki, o zamandan mənim arzuma çevrildi; və mən İsveç gəmisinə minib Stokholma gedənə qədər sakitləşmədim. Mən Asiyani, Afrikani, Avropanı gəzib dolandım, İsveç və Finlandiyadan Moskvaya – arzuladığım instituta gəlib çıxdım”*.¹¹ M.Eminin bu çıxışı ermənişünaslığın təşəkkül tapdığı ölkələr içərisində Rusiya imperiyasının xüsusi rol oynadığını göstərir. Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunun ali məktəbə çevrilməsindən öncə, yəni “Erməni Lazarevin məktəbi” kimi fəaliyyətə başladığı zaman ilk rektoru olmuş Arutyun Alamdaryan, həmçinin Nerses Aştaraketsi, Şaqan Cerpetyan, Vasili Bebutov, Valerian Madatov və Lazar Lazarev kimi şovinistlər məhz Rusiya imperiyasının himayəsi altında erməni toplumunun Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsi ilə bağlı öz məkrli planlarını həyata keçirmişlər.¹² 1919-cu il 4 mart tarixində RSFSR XKS-nin sədri V.İ.Leninin

⁷ Mirjo Salvini. **Geschichte und Kultur der Urartäer**. Darmstadt, 1995, s.6; Ramin Əlizadə. “Müasir Türkiyə tarixşünaslığında Urartu mədəniyyətinin varisliyi məsələsi”, **Tarix və onun problemləri** jurnalı, 2012, №4, s.285.

⁸ Борис Моисеевич Данциг. **Изучение Ближнего Востока в России (XIX – начало XX в.)**. Москва, 1968, с.172-173.

⁹ Qacarlar dövləti nəzərdə tutulur.

¹⁰ Kəlküttədə “Şərq Seminariyası” nəzərdə tutulur.

¹¹ Борис Моисеевич Данциг. **Учен орада. Изучение Ближнего Востока в России (XIX – начало XX в.)...**, с.178.

¹² Цатур Павлович Агаян. **Роль России в исторических судьбах армянского народа**. Москва, 1978, с.232-233.

imzaladığı dekretlə Lazarev İnstitutunun “Erməni İnstitutu” adlandırılması¹³ isə Sovet Rusiyasının “erməni məsələsi”ndə Rusiya imperiyasının sələfi olduğunu bir daha təsdiq edir.

Urartu dövləti – Şərqi Anadolunun siyasi coğrafiyasının təşəkkülü

E.ə.IX əsrin birinci yarısında Şərqi Anadoluda Van gölü hövzəsində yaşayan tayfaların siyasi birliyi kimi meydana gəlmiş Urartu dövləti 300 ilə yaxın müddətdə mövcud olmuşdur.¹⁴ Bu dövlət Nairi tayfalarının ən güclü hərbi-siyasi birliyi kimi, yəni konfederasiya şəklində təşəkkül tapmışdır. Urartu coğrafiyası etnik baxımdan yekcins deyildi. Burada bölgənin daha qədim arxeoloji mədəniyyətlərinin varisi olan avtoxton tayfalar, Kür-Araz miqrasiyasının öncül qüvvəsi olan hurrilər və köçəbə həyat tərzini sürən aramilər bir-biri ilə qaynayıb-qarışmışdılar. Onları vahid qüvvə halında birləşdirən amillərin içərisində həm həyat şərtlərini çətinləşdirən sərt iqlim, həm də yadelli dövlətlərin, əsasən də Aşşurun hücumlarına qarşı birgə mübarizə aparmaq mühüm yer tuturdu. Urartu tarixinin ilk mərhələsi e.ə.1274-859-cu illəri əhatə edir. Bu mərhələ Van gölünün cənubunda yaşayan tayfaların konfederasiyadan vahid dövlətə keçid dövrü olub, 400 ildən artıq müddəti əhatə etmişdir. Bölgədə Urartuya qədər güclü siyasi bir birlik meydana gəlməmişdir.¹⁵ Urartu coğrafiyasında yaşayan tayfaların vahid dövlət halında birləşməsində iqtisadi və siyasi amillərlə yanaşı, onun cənub qonşusu və əsas rəqibi olan Aşşur imperiyasının hücumları da mühüm rol oynamışdır.¹⁶ Yarandığı ilk dövrdə dövlət idarəçiliyi və hərbi qüvvəsi zəif olan, mərkəzləşmə siyasəti kifayət qədər uğurlu olmayan Urartu dövləti böyük sınaq qarşısında idi. Urartu termini Yaxın Şərqi qədim tarixinə Aşşur coğrafi nomenklaturası vasitəsilə daxil olmuş və bu terminin dəyişikliyi uğramış bütün variantları, hətta ekvivalentləri demək olar ki, əsasən Aşşur imperiyasının mövcudluğu dövrünün xronologiyasında izlənilmişdir. Urartu tarixi haqqında məlumat verən mənbələrin əksəriyyəti də Yeni Aşşur dövrünə aid mixiyazılı kitabələrdir.¹⁷

Urartulular öz ölkələrini ^{KUR}**biainili (Biainili ölkəsi)** adlandırırdılar.¹⁸ Erkən dövrlərdə yalnız etnik mahiyyət kəsb edən və urartuluların qədim soy adı olan **“Biain”**dən qaynaqlanan bu coğrafi termindən Urartu kitabələrindən başqa heç bir qədim mənbədə bəhs olunmur. Biainili adı, coğrafi və hərbi-siyasi termin kimi ilk dəfə ^{KUR}**bi-ia-i-na (Biaina ölkəsi)** formasında Urartu hökmdarı İşpuininin dövrünə aid *Aşağı Anzaf qalasının* bünövrəsində yerləşən iri əhəng daşı blokları üzərində

¹³ Борис Моисеевич Данциг. *Yenə orada. Изучение Ближнего Востока в России (XIX – начало XX в.)...*, с.189.

¹⁴ Ignace Jay Gelb. *Hurrians and Subarians*. Chicago, 1944, p.90.

¹⁵ Erkan Konyar. *Urartu: Aşiretten Devlete*. İstanbul, 2022, s.15.

¹⁶ Jak Yakar. *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi: Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*. İstanbul, 2007, s.381.

¹⁷ Simo Parpola. *Neo Assyrian Toponyms*. Programming and computer printing by Kimmo Koskeniemi. Neukirchen-Vluyn, 1970, p.370-373.

¹⁸ Георгий Александрович Меликишвили. *Урартские клинообразные надписи*. (УКН). Москва, 1960, с.423; Борис Борисович Пиотровский. *Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...*, с.32; Георгий Александрович Меликишвили. *Yenə orada, Урартский язык...*, с.8; Mirjo Salvini. *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt, 1995, s.18-19.

üç nüsxəsi olan eyni məzmunlu təkrar mixiyazılı mətnə çəkilmişdir.¹⁹ Aşşurlar isə Van gölü hövzəsində yerləşən bu ölkəni əvvəllər Uruatri, sonralar isə Urartu adlandırmışlar. Urartu ölkəsi, Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı hövzələri arasında yaşayan hurrilərin ölkəsinin – Nairinin²⁰ şimalını əhatə edən dağlıq bölgə idi. Urartu adı ilk dəfə e.ə.1274-cü ildə Aşşur hökmdarı I Salmanasarın kitabəsində **Uruatři (=Uruadri)** kimi çəkilmişdir.²¹ Aşşurlar sonralar bu ölkəni **Nairi** (“Çaylar-arası ölkə”), daha sonra isə **Urartu ölkəsi** adlandırmışlar. Van gölü isə o dövrün mixiyazılı qaynaqlarında **tâmti ša** ^{KUR}**Nairi** (“Nairi dənizi”), Urmiya gölü isə **tâmti ša** ^{KUR}**Zamua** (“Zamua dənizi”) adlandırılırdı.²² Zamua lullublərin ölkəsi idi. Hətta lullubi tayfalarından birinə məxsus yerli ad olduğu hesab edilir.²³ Yeni Aşşur imperiyasının qüdrətli simalarından olan III Salmanasar (e.ə.859-824) “urartulu” Arame (Aramu) ilə döyüşərək, ardıcıl olaraq onun iki mərkəzi şəhəri-qalasını (Suquniya və Arzaşku) yerlə-yeksan etmiş, əsgərləri isə urartuluların qanına bulaşmış qılınclarını Nairi dənizi adlandırılan Van gölünün sularında yuyaraq bu yeni yaranmaqda olan dövlətə böyük zərbə vurmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar “Nairi dənizi”ni Van gölü ilə deyil, Urmiya gölü ilə eyniləşdirirlər.²⁴ G.A.Melikişvili və A.Çilingiroğluna görə Urmiya gölü “*Nairi ölkəsinin yuxarı dənizi*”, Van gölü isə “*Nairi ölkəsinin aşağı dənizi*”²⁵ adlanırdı. Bir çox tədqiqatçılara görə Nairi dənizi Van gölü idi.²⁶ III Salmanasarın Nimrudda tapılmış və hakimiyyətinin 18-ci ilinə

¹⁹ Oktay Belli. **Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları**. İstanbul, 1998, s.10, Resim 1-3; Николай Васильевич Арутюнян. **Корпус урартских клинообразных надписей**. (КУКН). Ереван, 2001, с.531-532, App. 1; Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I** (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C.

²⁰ Albrecht Goetze. **Kleinasien. Kulturgeschichte des Alten Orients**. München, 1957, s.62.

²¹ Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, с.43; Albrecht Goetze. **Yenə orada, Kleinasien. Kulturgeschichte...**, s.191; Paul E. Zimansky. **Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State**. The Oriental Institute of the University of Chicago. Chicago, Illinois, 1985, p.49; Altan Çilingiroğlu. **Yenə orada, Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı...**, s.16; Oktay Belli, Erkan Konar. **Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller**. İstanbul, 2003, s.90.

²² Simo Parpola. **Yenə orada. Neo Assyrian Toponyms**. Programming and..., p.346; Ramin Əlizadə. “Urartu dövlətinin təşəkkülü”. **Bakı Universitetinin xəbərləri jurnalı**, Humanitar Elmlər Seriyası, 2014, №2, s.191.

²³ Solmaz Qaşqay. **Manna dövləti**. Bakı, 1993, s.34.

²⁴ Mirjo Salvini. **Geschichte und Kultur der Urartäer**. Darmstadt, 1995, s.28; Ernst Stephan Kroll. “The Kingdom of Urartu in North-Western Iran (9th-7th Century BC)”, **Archaeology of Iran in the Historical Period**. Editors: K-A.Niknami, A.Hozhabri. University of Tehran Science and Humanities Series. Springer Nature Switzerland AG, 2020, p.13.

²⁵ Георгий Александрович Меликишвили. **Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наирн-Урарту**. Тбилиси, 1954, с.16, с.28; Altan Çilingiroğlu. **Urartu Tarihi**. Bornova, 1994, s.37.

²⁶ François Thureau-Dangin. **Une relation de la huitième campagne de Sargon (714 av. J.-C.)**. Texte Assyrien inédit, publié et traduit par F. Thureau-Dangin. Paris, 1912, p.X; Russel Hardin F. “Shalmanaser’s Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia according to the Assyrian Sources”, **Anatolian Studies. Volume XXXIV, 1984**, p.191; Oktay Belli. **Yenə orada**. “Urartular”, **Anadolu Uygurlukları Ansiklopedisi**. Cilt: 1..., s.154; Altan Çilingiroğlu. **Yenə orada. Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı...**, s.21; Gürkan Gökçek L. **Yenə orada, Asurlular...**, s.143.

qədər olan fəaliyyətindən bəhs edən kitabəsinin əvvəlində o, “*Nairi ölkəsinin Aşağı və Yuxarı dənizlərinin fətehi*” adlandırılmışdır. Bu “dənizlər” Nairinin dövlət adı yox, geniş coğrafi areal adı olduğunu göstərir. Mesopotamiyadan şimalda çay hövzələrinin əhatə etdiyi ərazilər geniş mənada “*çaylar ölkəsi*”, yəni Akkad dilində Nairi ölkəsi²⁷ adı ilə tanınırdı. Nairi ölkəsi təkcə Hurri-Urartu etno-mədəni arealını yox, həmçinin Zaqroslardan başlayan və Dəclənin yuxarı hövzəsinə tökülən çayların vadilərini, həmçinin Urmiya gölü hövzəsinin qərbi ilə dağlıq bölgə arasındakı torpaqları əhatə edirdi və daha çox siyasi termin yox, coğrafi mənə kəsb edirdi.

E.ə. IX əsrin ikinci yarısından etibarən Urartu dövləti Aşşur imperiyasının şimalda ən güclü rəqibinə çevrildi. Dövlətin rəsmi adı Biainili idi. G.A.Melikişviliyə görə “Urartu” termini Mitanni dövlətinin tənəzzülü dövründə Van gölünün cənub-şərqindən uzaqda, Yuxarı Zab çayının orta və yuxarı hövzələrinə yayılmış tayfaların yeni birliyini ifadə edirdi.²⁸ E.ə. IX əsrdən etibarən bu termin tayfa birliyindən çox dövlətə şamil edildi.²⁹ E.ə. IX əsrin sonu – VIII əsrin birinci yarısında Urartu güclü qüvvəyə çevrilməzdən əvvəl, Fərat çayı və Aralıq dənizi arasındakı bölgənin siyasi taleyini post-Het dönəminin kiçik şahlıqları müəyyən edirdilər.³⁰ Bu kiçik şahlıqların əhalisi əsasən hurrilər idi. I Sarduridən başlayaraq Urartu hökmdarları hurrilərin Biain aşirətinə mənsub idilər. Urartu dövlətində qurucu hökmdar sülaləsi hind-Avropa soylu deyildi.³¹ Urartu hökmdarı İşpuini (e.ə.828-810) və oğlu Minuanın (e.ə. 810-786) hakimiyyəti dövrlərində qonşu ölkələrin işğal edilməsi nəticəsində bu dövlət Yaxın Şərqdə söz sahibinə çevrildi. İ.İ.Meşaninov “Menua” adının əslində Biain dilində düzgün variantının Minua olduğunu qeyd edir.³²

E.ə. VIII əsrin əvvəllərində hakimiyyətə gələn I Argiştinin (e.ə. 786-764) başlıca hədəfi şimal və şərq istiqamətlərində dövlətin sərhədlərini genişləndirmək idi. I Argiştin qonşu dövlətlərə qarşı təcavüzkar siyasəti ilə öz sələflərini geridə qoydu. Aşşur imperiyası ilə mübarizə isə onun üçün əzəli düşmənçilik idi. Sanki babalarının qisasını almağa can atırdı. Bununla yanaşı, həm işğal coğrafiyasını əhəmiyyətli dərəcədə artırdı, həm də indiyə qədər Aşşura tabe olaraq onun asılılığını qəbul etmiş kiçik dövlətlər üzərində öz gücünü və ağalığını möhkəmləndirə bildi. Əldə olan mənbələrə görə, bunu xüsusilə İrannın şimal-qərbi üçün aid etmək olar.³³ Aşşurla e.ə. 781-778, 776 və 774-cü illərdə³⁴ baş vermiş müharibələr I

²⁷ Simo Parpola. **Yenə orada. Neo Assyrian Toponyms.** Programming and..., p.253-254.

²⁸ Георгий Александрович Меликишвили. **Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наир-Урарту...**, с.155.

²⁹ Георгий Александрович Меликишвили. **Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наир-Урарту...**, с.179.

³⁰ Barthel Hroudá. **Vorderasien I. Mesopotamien, Babylonien, Iran und Anatolien.** Handbuch der Archäologie. München, 1971, s.265.

³¹ Ramin Əlizadə. **Yenə orada,** “Müasir Türkiyə tarixşünaslığında Urartu mədəniyyəti...”, s.284.

³² Иван Иванович Мещанинов. **Грамматический строй Урартского языка. Часть первая. Именные части речи.** Москва-Ленинград, 1958, с.3-4, с.14; Иван Иванович Мещанинов. **Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка.** Ленинград, 1978, с.11-12.

³³ Karen Radner. “Urartian Foreign Policy: The South”, **Archaeology and History of Urartu (Biainili).** Colloquia Antiqua 28. Dedicated to the memory of Prof. Altan Çilingiroğlu. Edited by G.R. Tsetskhladze, A. Çilingiroğlu, M.B.Baştürk and J. Hargrave. Peeters, 2021, p.387.

Argiştı üçün son ağır müharibələr idi. Bu müharibələrin nəticəsi Urartu üçün yeni çiçəklənmə dövrünün başlanmasına səbəb olacaqdı. Bu dövr tezliklə başlanmasa da, onun bəhrəsinin daha çox I Argiştinin varisləri dada bildilər. Artıq Aşşur nəinki tabe etdiyi ölkələri, hətta özünü qorumaqda çətinlik çəkirdi. Mesopotamiyanın qoca şiri sanki son günlərini yaşayırdı. E.ə.773-cü ildə isə Urartu Manna torpaqlarında gedən döyüşlərdə Aşşur üzərində qazandığı qələbələr sayəsində Urmiya gölü hövzəsində qəti olaraq möhkəmləndi.³⁵ Lakin Manna dövləti üçün daha fəlakətli il e.ə.771-ci il oldu. Bu il, Manna dövləti üçün növbəti böyük faciəli il oldu. Zaqrosların cənubuna doğru irəliləyən Urartu hərbi qüvvələri bu istiqamətdə dağ yollarına və keçidlərə nəzarət etmək üçün qalalarda qarnizonlar yerləşdirməyə başladı. Manna əhalisi içərisində müqavimət göstərənlər, əsasən də yerli hakimiyyət strukturlarını təmsil edənlər məhv edildi, sağ qalanların isə böyük bir hissəsi əsir kimi Urartuya aparıldı. Bölgədə İşpuini və oğlu Minuanın hakimiyyəti dövrlərində olduğu kimi, Urartu əsarəti yenidən bərpa olundu. Hələ e.ə.826-820-ci illərdə Aşşur dövlətində taxt-tac uğrunda varislər arasında baş verən çəkişmələrdən istifadə edən İşpuini bir sıra torpaqları, eləcə də Aşşurun vassalı olan Gilzan dövlətini işğal edərək varlığına son qoymuşdur.³⁶ Gilzan dövləti şərqdə Urmiya gölü ilə, qərbdə isə Zaqros dağları arasında yerləşirdi. F.Tyuro-Dangenə görə, Gilzan ərazisi Urmiya-gölünün şimal-qərbində müasir Salmas bölgəsi ilə lokalizə oluna bilər.³⁷

I Argiştini yeni torpaqlara sahib olmaqla yanaşı, daha çox Aşşur, Het və Babil kimi imperiyalara məlum olmayan zənginlik – hələ böyük talana məruz qalmayan heyvan sürüləri, at ilxıları, canlı qüvvə və xəzinələr cəlb edirdi. İlk hədəflərdən biri Aza ölkəsi idi. Bu toponim Azərbaycan adının mənşəyi ilə bağlı olub, onun qədim tarixi ilə əlaqədar bir çox gerçəkləri deşifrə etmək üçün açar söz rolunu oynayır: ^{KUR}Aza (Aza ölkəsi) < ^{URU}Azari (Azari şəhəri) < ^{KUR}Aziru (Aziru/Azəri ölkəsi) < Azərbaycan ölkəsi. Azərbaycan adının etimologiyasında Aza ölkəsinin adı ilə yanaşı Urmiya gölü hövzəsinin cənubunda E.ə. IX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Yeni Aşşur dönəmi mixiyazılı mənbələrində rast gəlinən ^{URU}Azari, ^{URU}Azarilu, ^{KUR}Aziru (^{KUR}Azira) və ^{URU}Azaqanāni (^{URU}A-za-qa-ja-ni) toponimlərinə diqqət etmək lazımdır.³⁸ Bu ölkə və şəhər adları Manna tarixi-coğrafiyasında Lullubi tayfalarının sıx yaşadığı areala daxil idi. I Argiştinin hakimiyyətinin 8-ci (e.ə.779-cu il ?), 9-cu (e.ə. 778-ci il ?), 10-cu (e.ə.777-ci il ?) və 11-ci (e.ə.776-cı il ?) illərində hərbi yürüşləri Manna dövlətinə ciddi zərbə vurmuşdur.³⁹ I Argiştı bir neçə dəfə Aşşur torpaqlarına hücumlar təşkil etsə də, əsasən talanlara üstünlük vermişdir. Onun bu hücumlar zamanı məğlub olması haq-

³⁴ Mirjo Salvini. *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt, 1995, s.62.

³⁵ Karen Radner. *Yenə orada*, "Urartian Foreign Policy: The South"..., p.386.

³⁶ Karen Radner. *Yenə orada*, "Urartian Foreign Policy: The South"..., p.383.

³⁷ François Thureau-Dangin. *Yenə orada, Une relation de la huitième campagne de Sargon (714 av. J.-C.)*..., p. XI.

³⁸ Simo Parpola. *Yenə orada, Neo Assyrian Toponyms*. Programming and..., p.56-57.

³⁹ Георгий Александрович Меликишвили. *Урартские клинообразные надписи*. (УКН). Москва, 1960, с.251-253; Георгий Александрович Меликишвили. *Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наири-Урарту*..., с.219-220.

qında Aşşur kitabələrində məlumatlara rast gəlinir. Aşşur ordusunun baş komandanı Şamşi-ilu ilə döyüşən I Argiştı ağır məğlubiyyətə uğramışdır. Onlar arasında ən ağır döyüşlərdən biri e.ə.774-cü ildə baş vermişdir.⁴⁰ Şamşi-ilu, III Salmanasarın hakimiyyəti dövründə Aşşur ordusunun baş komandanı olmuş Dayan-Aşşur'dan sonra ən görkəmli *turtanu* idi. Aşşur imperiya-sında *turtanu* həm baş komandan, həm hökmdardan sonra ikinci şəxs (baş vəzir), həm də işğal olunmuş ərazilərdə yaradılmış yeni inzibati bölgünün başında duran ali vəzifəli şəxs idi. Şamşi-ilu, Aşşur imperiyasının çətin dövründə, yəni daxili siyasi vəziyyətin gərgin olduğu zaman böyük xidmətlər göstərmişdir⁴¹. 1846-cı ildə İraq ərazisində qədim Kalhu şəhərinin⁴² dağıntıları arasından tapılmış “Qara Obelisk” kitabəsindən məlum olur ki, Dayan-Aşşur⁴³ şimalda e.ə.832-ci ildə urartulu Seduri (*se-e-du-ri KUR ú-ra-ar-ta-a-a*) ilə yanaşı, şərqdə Zaqrosları aşaraq imperiyanın sərhədlərini genişləndirmək məqsədi ilə e.ə.829-cu ildə Mada (ŞA URU.MEŞ-ni šá *ma-ag-du-bi KUR ma-da-ši-sa-a-a* / “*madaxisalı Maqdubinin şəhərləri*”) və Manna (ŞA URU.MEŞ-ni šá *ú-da-ki KUR man-na-a-a* / “*mannalı Udakinin şəhərləri*”) dövlətləri ilə müharibələr aparmışdır.⁴⁴ E.ə.783-cü ildə III Adad-nirarinin ölümündən sonra Aşşur imperiyası 40 ilə yaxın müddətdə davam edən siyasi böhran dövrünə qədəm qoydu. Şamşi-ilu III Adad-nirari (e.ə.810-783), IV Salmanasar (e.ə.782-772), III Aşşur-dan (e.ə.771-754) və V Aşşur-nirarinin (e.ə.754-746) hakimiyyəti dövrlərində *turtanu*, vilayət hakimi və digər mühüm vəzifələrdə çalışmışdır.

İrbuni yoxsa Erebuni?!

I Argiştinin hakimiyyəti dövründə Urartunun hərbi gücü daha da artdı. Orta Araz hövzəsi ilə Göyçə gölü arasındakı torpaqlarda yaşayan yerli tayfalar üzərinə həm xərac almaq, həm də canlı qüvvə olaraq çoxsaylı əsirlər ələ keçirmək məqsədi ilə hərbi yürüşlər təşkil edildi. İşğalçılar zəbt etdikləri torpaqlarda möhkəmlənmək və yeni fəthlər üçün hərbi-inzibati mərkəz rolunu oynayan şəhər-qalalar inşa etməyə başladılar. E.ə. 782-ci ildə I Argiştinin inşa etdirdiyi ^{URU}**ir-bu-ú-ni (İrbuni şəhəri)** şəhər-qalasının qalıqları hazırda müasir Ermənistanın paytaxtı Yerevan şəhərinin cənub-şərqində hündür təpə üzərində yerləşir.⁴⁵ İrbuni Araz çayının şimalında I Argiştı tərəfindən inşa etdirilmiş ilk Urartu məntəqəsidir.⁴⁶ Bu ərazi qədim zamanlardan etibarən Qanlı təpə və ya Qanlı qala adı ilə tanınmışdır. XIX əsrin birinci yarısında Rusiya imperiyası tərəfindən İrəvana köçürülən ermənilər bu

⁴⁰ Karen Radner. **Yenə orada**, “Urartian Foreign Policy: The South”..., p.384.

⁴¹ Irving Leonard Finkel, Julian Edgeworth Reade. Lots of Eponyms, “Iraq”, **British Institute for the Study of Iraq**, Vol. LVII, 1995, pp. 169; Amélie Kuhrt. **The Ancient Near East, c. 3000-330 BC. Volume II**. London and New York, Routledge, 1997, p. 491.

⁴² Digər adı Nimrud şəhəri, hazırda qalıqları müasir Selamiyah kəndindən 5 km aralıda yerləşir.

⁴³ Irving Leonard Finkel, Julian Edgeworth Reade. **Yenə orada**, Lots of Eponyms..., p. 168.

⁴⁴ **The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods. Volume 3. Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)**. [RIMA 3]. Edited by A. Kirk Grayson. University of Toronto Press, 1996, p. 69-70, A.0.102.14 (141b-146a, 159b-174a).

⁴⁵ Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, с.23.

⁴⁶ Harun Danişmaz. **Urartu Krallığı: yönetim ve organizasyon**. Ankara, 2020, s.89; Erkan Konyar. **Yenə orada, Urartu: Aşiretten Devlete...**, s.131.

təpənin adını hərfi tərcümə edərək Arin-berd (ermənicədən tərcüməsi “Qanlı qala”) adlandırmışlar. XIX əsrin sonlarında Cənubi Qafqazda aşkar olunmuş Urartu kitabələrinin oxunmasında öncül rol oynamış⁴⁷ M.V. Nikolski də İrbuni qalasının yerləşdiyi təpənin yerli əhali (yəni azərbaycanlılar) tərəfindən Qanlı qala və ya Qanlı təpə adlandırıldığını, ermənilərin isə bu adı öz dillərinə tərcümə edərək Arin-berd adlandırdığını qeyd edir.⁴⁸ G.A. Melikişvili bu ərazinin əvvəlki adının Qanlı təpə olduğunu qeyd edir.⁴⁹ Burada aşkar edilmiş kitabəni M.V.Nikolski tərcümə edərək “*İrəvan yaxınlığında Qanlı-təpədə aşkar olunmuş mixiyazılı kitabə*” başlığı ilə 1896-cı ildə “*Şərq Komissiyasının əsərləri*”ndə nəşr etdirmişdir.⁵⁰ N.V.Arutyunyan bu kitabənin 1879-cu ildə təsadüf nəticəsində tapıldığını,⁵¹ B.B.Piotrovski 1893-cü ildə, M. Salvini isə 1894-cü ildə rus arxeoloqu A.A. İvanovski tərəfindən Qanlı-təpədən aşkar edildiyini qeyd edirlər⁵² [Şəkil 1]. İrəvan quberniyasına köçürülən ermənilər burada “qədim tarix”ə sahib olduqlarını iddia etmək və İrəvanı qədim erməni şəhəri kimi tanımaq üçün yaşayış evlərinin divarlarına, tarixi-mədəni abidələrin olduğu ərazilərə saxta mixiyazılı kitabələr tərtib edərək yerləşdirməyə başladılar. M.V.Nikolski bu cür saxta Urartu kitabələrindən birini aşkar edərək onların “qədim tarix” yalanını ifşa etmişdir.⁵³ Həmin saxta Urartu mixiyazılı kitabəsi hazırda Gürcüstan Tarix muzeyində saxlanılır [Şəkil 2]. Bu saxta kitabə yaşayış evlərindən birinin ana divarına bərkidilmiş vəziyyətdə aşkar olunmuşdur.⁵⁴

⁴⁷ Melikişvili G.A. **Die Urartäische Sprache**. Rome, 1971, p.12-13.

⁴⁸ Михаил Васильевич Никольский. **Клинообразные надписи Закавказья**. Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Московского археологического общества. Вып. 5. Москва, 1896, с.98-99.

⁴⁹ Георгий Александрович Меликишвили. **Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Напри-Урарту...**, с.258.

⁵⁰ Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I**. (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, p.360.

⁵¹ Николай Васильевич Арутюнян. **Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...**, с.215.

⁵² Михаил Васильевич Никольский. **Yenə orada, Клинообразные надписи Закавказья...**, с.98; Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, с.69; Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I** (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A2-6A, A2-6B, A2-6C, p.360.

⁵³ Михаил Васильевич Никольский. “Фальшивая клинообразная надпись из Эриванской губернии”. **Археологические Известия и Заметки**, №4. Москва, 1896, с.100-101, Таблица V.

⁵⁴ **Урартские памятники музея Грузии**. Издал Георгий В. Церетели. Тбилиси, 1939, с.61, Таблица XXX.

**Şəkil 1. İrəvan yaxınlığında Qanlı təpədən aşkar edilmiş
Urartu mixiyazılı kitabəsi**

(Никольский М.В. Клинообразные надписи Закавказья., Табл. XXIII)

Şərqi Anadolunun ilk mərkəzləşdirilmiş dövləti olan Urartunun yaşayış məskənləri coğrafi baxımından əsasən mərkəzi bölgələri və periferiyanı əhatə etməklə iki böyük qrupa ayrılır. Van gölü hövzəsində (mərkəzi bölgə) inşa olunmuş Tuşpa (qədim Van qalası), Sardurihinili (Çavuştepə), Rusahinili (Toprakkale) və Rusahinili Eidurukai (Ayanis) qalaları, Ağrı vadisində, Göyçə gölü və Urmiya gölü hövzələrində inşa olunmuş Rusa-i URU.TUR (Bəstam), Argıştihinili (Sərdarabad / “Arnavir”), Minuahinili (Qaraqoyunlu//Daşburun) kimi qalalardan bir sıra cəhətlərinə görə fərqlənirdi. Urartu hücumu nəticəsində tutulmuş qala əgər strateji cəhətdən əlverişli mövqedə yeləşirdisə o qala daha da möhkəmləndirilir və yeni müdafiə məntəqəsinə çevrilirdi. Ağrı vadisində, Göyçə gölü və Urmiya gölü hövzələrində yerli tayfalara məxsus bu cür qalalar a^okar olunmuşdur.⁵⁵ B.B.Piotrovski Minuanın Araz çayının sol sahilində yerləşən İrkua (İrekua//Erikua) oymağının ölkəsində müasir Daşburun kəndi yaxınlığında yeni qalanın əslində İrkua hökmdarının mərkəzi olan Luhiu(ni) şəhərinin yerində inşa etdirdiyini qeyd edir.⁵⁶ M.Salvini “Minuanın Arazın şimalına ekspedisiyası”⁵⁷ başlığı ilə təqdim etdiyi mixiyazılı kitabəni bu cür tərcümə etmişdir: “(1) Haldi nizə (silahı) ilə döyüşə getdi, (2) Erikuahi (Erikua qəbiləsinin) ölkəsini fəth etdi, Luhiuni şəhərini fəth etdi, (3) onu Minuanın ayağına atdı. (4) Haldi qalib (?), Haldinin nizəsi (5) qalibdir (?). Haldinin gücü sayəsində döyüşə getdi (6) İşpuini oğlu Minua, (7) Haldi (qoşunların) qabağında getdi. Minua (8) deyir: Erikua ölkəsinə gəldi, (9) hökmdar şəhəri olan Luhiuni şəhərini (10) heç kim mühasirəyə almamışdı (?), (11) Haldi onu İşpuini oğlu Minuaya verdi, götürdüm, (12) Luhiuni şəhəri tabe edildi, (14) xərac olaraq Etiuni ölkəsi. (15) Minua deyir: Kim məhv edər (16) bu yazını, kim onu zədələsə, (17) kim bunları edərsə, (18) kim deyirsə: (19) “mən Luhiuni şəhərini fəth etdim” (20) Tanrı Haldi, Fırtına tanrısı, Günəş tanrısı (21), bütün tanrılar

⁵⁵ Burney Charles Allen. “Urartian Fortresses and Towns in the Van Region”, *Anatolian Studies*, Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara. Vol. VII, 1957, p. 38-43, Fig 1.

⁵⁶ Борис Борисович Пиотровский. *Уенə orada, Ванское царство (Урарту)...*, с. 64-65.

⁵⁷ Mirjo Salvini. *Corpus dei testi urartei. Volume I.* (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, p.183.

onu günəş işığından məhrum etsinlər. (22-24: tərcümə olunmayan hissə)".⁵⁸ G.A.Melikişvili və N.V.Arutyunyan bu mətnin 10-cu sətrindəki "mühasirəyə almaq" ifadəsini "ələ keçirmək, tutmaq" kimi tərcümə etmişlər.⁵⁹ İğdırın şimal-şərqində Qaraqoyunlu kəndinin 1 km cənubunda alçaq qayalıqda Urartu qaya məzarının aşkar olunması⁶⁰ bu bölgədə işğalçıların bir müddət hakimiyyət sürdüyünü göstərir. B.B.Piotrovski isə heç bir etibarlı mənbəyə istinad etmədən Luhiu(ni) şəhərinin yerləşdiyi İğdırın orta əsrlər dövründə Çolakert adlı "erməni şəhəri" olmasından bəhs edir.⁶¹ Lakin adı qədim türkcədə "böyük, ulu, ünlü, iyi" mənasını bidirən və yerli əhalisi əsasən türklər olan bu şəhər, tarixdə İğdır (İğdır) kimi məlumdur.

Şəkil 2. İrəvan quberniyasından tapılmış saxta Urartu mixiyazılı kitabəsi

(Никольский М.В. Фальшивая клинообразная надпись., Таблица V)

1893-1894-cü illərdə Moskva Arxeologiya Cəmiyyəti tərəfindən Cənubi Qafqaza ezam olunmuş A.A.İvanovski Daşburunda apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı buradan aşkar etdiyi keramika nümunələrinin Azərbaycanda daş qutu qəbirlərdən aşkar olunmuş materiallarla daha çox bağlılığının olmasını qeyd etmişdir.⁶² Erməni arxeoloqları isə bu baxışın əksinə olaraq müasir Ermənistan ərazisində Urartu mirasını təmsil edən tapıntıların tarixini "qədimləşdirmək" həvəsinə düşdülər. Onlar hətta İrbuni və Arğıştihinili abidələrini az qala Urartu arxeo-

⁵⁸ Mirjo Salvini. *Corpus dei testi urartei. Volume I.* (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, A 5-1.

⁵⁹ Георгий Александрович Меликишвили. *Урартские клинообразные надписи.* (УКН). Москва, 1960, №30₁₀; Николай Васильевич Арутюнян. *Корпус урартских клинообразных надписей...*, №47₁₀.

⁶⁰ Nevzat Çevik. *Urartu kaya mezarları ve ölü gömme gelenekleri.* Ankara, 2022, s.127, Levha 53b, Levha 53 c.

⁶¹ Борис Борисович Пиотровский. *Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...*, с. 65.

⁶² Михаил Васильевич Никольский. *Yenə orada, Клинообразные надписи Закавказья...*, с.45.

logiyasının təşəkkül tapdığı ilkin abidələr kimi təqdim etməyə can atırdılar.⁶³ Halbuki, burada daha qədim yaşayış məntəqələri urartululara yox, yerli tayfalara aid olub, Urartu hücumları zamanı onların çox hissəsi talan edilmiş və dağıdılmışdır. Sovet dövründə müasir Ermənistan ərazisində arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş tapıntılar “qədim erməni mədəniyyəti” adı ilə təbliğ edilmiş və anti-Azərbaycan elementlərini əks etdirən şovinist qədim tarix konsepsiyası hazırlanmışdır.

Göyçə gölünün şimalında Pre-Urartu dövründə inşa edilmiş ən mühüm qalalardan biri də Ördəkli qalasıdır.⁶⁴ Ördəkli qalasının yerləşdiyi qədim yaşayış məntəqəsi Urartu mixiyazılı mənbələrində ^{URU}**Ki(e)huni KUR-ni** (Kiehu(ni) / Keḫuni=Kiexu(ni) şəhərinin ölkəsi) şəhəri kimi xatırlanır.⁶⁵ 1946-cı il 4 aprelə Ermənistan sovet hakimiyyəti Ördəkli adını qondarma “Lçaşen” adı ilə əvəz etmişdir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Ördəkli qalasının yerləşdiyi təpədən e.ə. I minilliyin əvvəllərinə aid keramika nümunələrinin, həmçinin yerli hökmdarlardan birinə aid kurqandan zəngin qəbir avadanlığının aşkar olunması buranın əhalisinin zəngin mədəniyyətə malik olduğunu göstərir.⁶⁶ Ördəkli şəhər-qalasında və ətrafındakı abidələrin məhv edilməsi sovet dönəmində Ermənistan hakimiyyətinin “mühüm” planlarından biri idi. B.B.Piotrovski öz memuarında 1936-cı ildə inşa olunmağa başlayan Sevan SES-in tikintisi ilə bağlı olaraq Ördəkli kurqanlarının su altında qalaraq məhv edildiyini qeyd edir.⁶⁷ Bu ərazi Urartu mənbələrində bəhs olunan Etiu(ni) ölkəsinin şərq bölgəsi idi. Buradakı kurqanlar əsasən I Dəmir və II Dəmir dövrlərinə aiddir. Bu dövr isə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin (e.ə.XIV-IX əsrlər) ikinci və üçüncü dövrlərinə uyğun gəlir.⁶⁸ Urartu məskənlərindən aşkar edilmiş üçtilli iskit oxları sübut edir ki, Cənubi Qafqazda Urartu hakimiyyəti bir əsrdən çox davam etməmişdir.⁶⁹

I Argıştinin Göyçə gölünün şimal-qərb ucqarında Ördəkli kəndi yaxınlığında çox da böyük olmayan qaya parçası üzərində həkk edilmiş kitabəsində deyilir: “*Tanrı Haldinin böyüklüyü ilə Argışti deyir: Kiehu(ni) şəhərinin ölkəsini ələ keçir-*

⁶³ Степан Александрович Есаян, Леонид Николаевич Биягов, Симон Геворкович Амаякян, Амения Гургеновна Канецян. **Бийнская гробница в Ереване**. Археологические памятники Армении, 15. Урартские памятники. Выпуск II. Ереван, 1992, с.18.

⁶⁴ Raffaele Biscione, Neda Parmegiani. “Armenian-Italian archaeological expedition. Field season 2004”, **Studi Micenei ed Egeo-Anatolici**, 2004, №46/2, p.285, Fig.1.

⁶⁵ Георгий Александрович Меликишвили. **Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наирри-Урарту...**, с.67; Igor M.Diakonoff, Solmaz M.Kashkai. **Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX. Geographical Names According to Urartian Texts**. Wiesbaden, 1981, p.66; Николай Васильевич Арутюнян. **Топонимика Урарту**. Ереван, 1985, с.108-109; Mirjo Salvini. **Geschichte und Kultur der Urartäer**. Darmstadt, 1995, s.60.

⁶⁶ Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, с.71.

⁶⁷ Пиотровский Б.Б. **Страницы моей жизни**. Санкт-Петербург, 1995, с.96.

⁶⁸ Vəli Vaxşəliyev. **Azərbaycan arxeologiyası**. Bakı, 2007, s.228.

⁶⁹ Ursula Seidl. “Urartu as a Bronzeworking Centre”, **Bronzeworking Centres of Western Asia c. 1000-539 B.C.** Edited by John Curtis. London & New York, 1988, p. 170; Manuel Castelluccia. “The Militarization of a Society: The Example of Transcaucasia in the Early Iron Age (An Archaeological Overview)”. **Ancient Civilization from Scythia to Siberia**, 2017, Volume: 23. Issue: 2, p.98.

dim və İştikuniu şəhərinə qədər irəlilədim. Gölün ... yanındakı ... Liku (ölkəsini) ... Argiştı, əzəmətli hökmdar, Biainili ölkəsinin hökmdarı və Tuşpa şəhərinin hakimi".⁷⁰ Liku ölkəsindən daha sonra II Sardurinin Van qalasının şərq hissəsinin şimal yamacında qayaya həkk edilmiş Xəzinə Qapısı⁷¹ (digər adı Analıqız) adlı kitabəsinin birinci sütununda Etiu(ni) ölkəsi ilə yanaşı bəhs edilir: "**i-ku-ka-ni MU ta-ra-ni uş-ta-di** ^{KUR}**e-ti-ú-ni-e-di** ^{KUR}**li-qi-ú-e**".⁷² 1863-cü ildə Göyçə gölünün qərb sahilində Atamxan kəndi ərazisində eyniadlı qalanın yaxınlığında qaya parçası üzərində aşkar edilmiş Urartu kitabəsindən məlum olur ki, II Sarduri Tuli(hu) ölkəsinin hökmdarı Luehu oğlu Sinalibini məğlub edərək onun eyniadlı paytaxt şəhərini ələ keçirmişdir: "*Tanrı Haldinin buyruğu ilə Argiştı oğlu Sarduri deyir: Luehu oğlu Sinalibinin hökmdar şəhəri Tulixu'nu güc tətbiq edərək ələ keçirdim. Hökmdar Sinalibini və xalqını sürgün etdim. Uduru-Etiu(ni) ölkəsinə qədər irəlilədim*".⁷³ Bu kitabədən ilk dəfə Mesrop Smbatyans adlı bir keşiş "qədim erməni kitabəsi" kimi 1863-cü ildə erməni dilində nəşr olunan "Xambavaber Rusio" ("Rus xəbərləri") adlı jurnalda bəhs etmişdir.⁷⁴ M. Smbatyans əslən Vandan olub, 1888-ci ildə isə arxiyepiskop dini rütbəsi almışdır. Əsl məqsədi Şərqi Anadolu və Şimali Azərbaycanı "qədim erməni torpağı" kimi təbliğ etmək olan M.Smbatyans 1887-1894-cü illərdə Erməni Qriqorian Kilsəsinin Şamaxı və Bakı yeparxiyalarına rəhbərlik etmişdir. G.A.Melikişvili və M.Salvini qeyd edirlər ki, Atamxan kitabəsi (31x69 sm) 1882-ci ildə qayadan qopardılaraq Tbilisidəki Gürcüstan muzeyinə aparılmışdır.⁷⁵

⁷⁰ Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи.** №134; Николай Васильевич Арутюнян. **Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...**, №180; Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I** (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C. A 8-11.

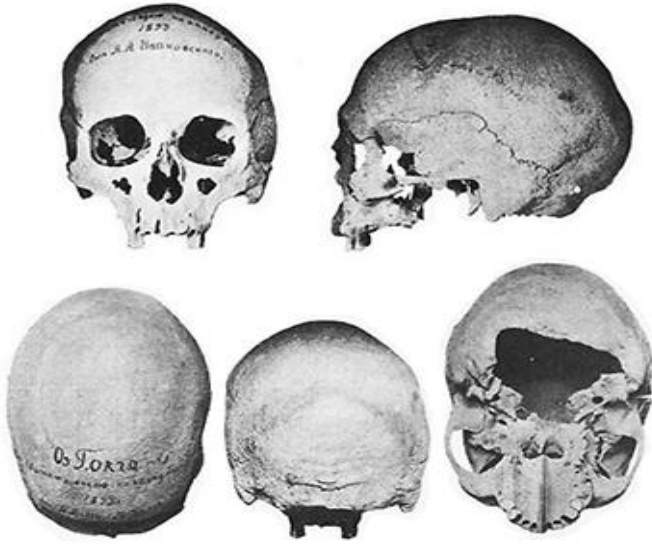
⁷¹ Antoine Jean de Saint-Martin. **Yenə orada.** "Notice sur le voyage litté ire de M.Schulz en Orient...", p.185.

⁷² Георгий Александрович Меликишвили. **Yenə orada, Урартские клинообразные надписи...**, №155 А; Николай Васильевич Арутюнян. **Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...**, №241 А; Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I** (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C. A 9-3 I₁₃.

⁷³ Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, с.77; Николай Васильевич Арутюнян. **Yenə orada, Топонимика Урарту...**, с.187; Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи.** №160; Николай Васильевич Арутюнян. **Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...**, №249; Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I** (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C. A 9-6.

⁷⁴ Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи.** (УКН). Москва, 1960, с.309.

⁷⁵ Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи.** (УКН). Москва, 1960, с.309; Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I** (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, p.433.

Şəkil 3. Göyçə gölünün cənubundan tapılmış Son Tunc – İlk Dəmir dövrünə aid proto-azərbaycanlılara məxsus dolixokefal kəllə sümükləri
(Ивановский А.А. По Закавказью. Рис 93-97)

Atamxan kəndi və ətraf əraziləri əhatə edən Tuli(ğu) şəhərinin ölkəsi haqqında məlumat verən digər bir kitabə qədim Van şəhərində ermənilər tərəfindən sonralar inşa edilmiş Surp Poqos kilsəsinin xarabalıqları arasında aşkar olunmuşdur.⁷⁶ Alt hissəsi dağıdılmış bu bazalt stelanın sağ üzündə II Sardurinin Tuli(ğu) şəhərinin ölkəsi ilə yanaşı Ueliku(hi), Aşşur və Arme ölkələri ilə apardığı müharibələrindən bəhs olunur: “... Tanrı Haldi öz nizəsi ilə səfərə çıxdı. Uelikuxi ölkəsinin hökmdarı Murinu’nu məğlub etdi, Tulixu şəhərinin ölkəsinin hökmdarı Luehu oğlu Sinalibini məğlub etdi və Aşşur hökmdarı Adadnirarinin oğlu Aşşurnirarinini də məğlub etdi. Arme ölkəsini ələ keçirdi (və bu ölkənin) hökmdar şəhəri Nihiria’ni da ələ keçirdi. Onları Argiştı oğlu Sarduri önündə yerə çaldı. Tanrı Haldi güclü və tanrı Haldinin nizəsi də güclüdür. Argiştı oğlu Sarduri səfərə çıxdı. Sarduri deyir: Uelikuxi ölkəsinə qarşı səfərə çıxdım və (bu) ölkəni tamamilə ələ keçirdim. Bir gün içərisində tutdum, qalaları yerlə bir etdim və şəhərləri yandırdım...”⁷⁷ G.A.Melikişviliyə görə bu hadisələr təqribən e.ə.753-752-ci illərdə baş vermişdir.⁷⁸ Göyçə gölünün cənubunda Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid 74

⁷⁶ Antoine Jean de Saint-Martin. **Yenə orada**. “Notice sur le voyage litté ire de M.Schulz en Orient...”, p.188.

⁷⁷ Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи. №156 DII**; Николай Васильевич Арутюнян. **Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...**, №242 DII; Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I.** (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C. A 9-1 lato destro.

⁷⁸ Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи.** (УКН). Москва, 1960, с.300.

saylı “daş qutu” qəbirdən tapılmış aid dolixokefal kəllə sümükləri⁷⁹ A.A.İvanovskinin qeyd etdiyi kimi bütün Qafqaz regionunda eyni antropoloji tipin yaşadığını göstərir⁸⁰ [Şəkil 3]. A.A.İvanovski Göyçə gölünün cənubunda Gözəldərə kəndi yaxınlığında üzəri iri daş lövhələrlə örtülmüş 17 qəbir abidəsindən tapılmış kəllə sümüklərinin dolixokefal olduğunu qeyd edir.⁸¹ Urartu hücumuna məruz qalan Göyçə gölü ətrafındakı qədim tayfalar proto-Azərbaycan əhalisi idi.

Mixiyazılı mətnlərdə əks olunan şəhər ideoqramı URU (şumeroqram), Aşşur dilində **âlu**, Urartu dilində isə **patar**^{ie} kimi oxunur.⁸² Urartu mixiyazılı mətnlərində **É.GAL** (“saray”) “*möhkəmləndirilmiş qala*” epitetinə uyğundur (**agununi, agununi manu**). **É.GAL** həmçinin “sitadel”, “qala”, URU isə “kiçik yaşayış məntəqəsi” kimi başa düşülür. G.A.Melikişvili Urartu yaşayış məntəqələrinin təsnifatı haqqında yazır: “*Nairi-Urartunun geniş ərazisində iki əsas yaşayış məntəqəsi tipinin mövcud olması məlumdur: “möhkəmləndirilmiş və qala divarları ilə əhatə olunmuş şəhər –qalalar (Aşşur yazılarında **âlâni dannuti bit dûrani** – Urartu yazılarında **É.GAL agununi manu**), onların ətrafında isə “kiçik şəhərlər (məskənlər)” (Aşşur yazılarında **âlâni şibrûti ša limêtişunu** – Urartu yazılarında URU)”*.⁸³ G.A.Melikişvili daha sonra Urartu hökmdarlarının hərbi yürüşlərindən bəhs edən mətnlərə istinadən **E.GAL** və **URU** ideoqramları ilə yazılmış məntəqələrin fərqlərini izah edir: “Urartu mixiyazılı mətnlərində **É.GAL** (“sitadel”, “qala”) dağıdılmış (**harharšu-**), **URU** (“şəhər”, “məskən”) isə yandırılmış (atəşə verilmiş) obyekt kimi ba^oa dü^olür. Məsələn, Urartu hökmdarı II Sarduriyə aid kitabədə onun İqani ölkəsinə (Çıldır gölü ətrafı) hücumu zamanı burada bir gündə 35 qalanı və 200 şəhəri işğal etməsindən bəhs edilir, qalaları dağıtdığı, şəhələri isə yandırdığı qeyd edilir”.⁸⁴ Urartu hökmdarlarının Cənubi Qafqaza, eləcə də Azərbaycan torpaqlarına hücumlarından bəhs edən mixiyazılı kitabələrdə bu cür ənənə ilə tez-tez qarşılaşırıq. İndiyədək aşkar olunmuş Urartu mixiyazılı kitabələrində İrbuni şəhər-qalası haqqında məlumatlara yalnız I Argiştinin dövrünə aid mətnlərdə rast gəlirik.⁸⁵ Erməni tarixşünaslığında Araz çayı haqqında da saxta məlumatlar öz

⁷⁹ Алексей Арсеньевич Ивановский. По Закавказью. Археологические наблюдения и исследования 1893, 1894 и 1896 гг. Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Московского археологического общества. Вып.6. Москва, 1911, с. 140-141.

⁸⁰ Алексей Арсеньевич Ивановский. *Yenə orada, По Закавказью...*, с.174 (Рис. 93-97), с.175.

⁸¹ Алексей Арсеньевич Ивановский. *Yenə orada, По Закавказью...*, с.26-27.

⁸² Георгий Александрович Меликишвили. *Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наири-Урарту...*, с.334; Георгий Александрович Меликишвили. *Урартские клинообразные надписи.* (УКН). Москва, 1960, с.403.

⁸³ Георгий Александрович Меликишвили. *Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наири-Урарту...*, с.335; Solmaz Qaşqay. *Yenə orada, Manna dövləti...*, s.54, s.58.

⁸⁴ Георгий Александрович Меликишвили. *Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наири-Урарту...*, с.336.

⁸⁵ Георгий Александрович Меликишвили. *Урартские клинообразные надписи.* №127, П₃₃, №128, А₂¹⁵, №138₄, №145₂, №146_{1,2}, №147_{1,2}, №147_{a1,2}, №147_{b1}; Николай Васильевич Арутюнян. *Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...*, №173, П₃₃, №174А₂¹⁵, №197-198₄, №200₄, №201₄, №214₂, №215_{1,2}, №216_{1,2}, №217_{1,2}, №218, №220, №235₂; Mirjo Salvini. *Corpus dei testi urartei. Volume I.* (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008,

əksini tapmış və uzun müddət təbliğ olunmuşdur. Orta əsrlər dövründə erməni keşişlərinin uydurduqları rəvayətlərə görə, bu çay “*ermənilərin mifik əcdadı*” sayılan Haykın kötücəsi Arastın adını daşıyır. Erməni əsilli amerikan tarixçisi Robert Hyusenyan (Robert H. Hewsen) Ermənistanın yeganə “həqiqi çayı” saydığı Araz çayını “erməni xaqının qürur rəmzi” olaraq “Araz ana” adlandırmışdır.⁸⁶ İşpuini və Minuanın orta q hakimiyyəti dövrlərinə aid olan Hocasər-İlandağ qayaüstü kitabəsindən məlumdur ki, e.ə. IX əsrin sonunda Urmiya gölündən şimala doğru Naxçıvan da daxil olmaqla şərq istiqamətindəki Arazboyu torpaqları – Zəngəzurun cənubu və Qaradağ bölgəsi Puluadi ölkəsi adlanmışdır. Bu kitabədə deyilir: “(1) *Sardurinin oğlu İşpuini Haldinin gücü sayəsində, (2) (və) İşpuini oğlu Minua Arşini şəhərini fəth etdi, (3) Arşini şəhərinin ölkəsini, A(y)niani şəhərinin ölkəsini fəth etdi və onu dağıtdı [. . .] (4) dövr. O, tanrı Haldi üçün bir kitabə yazdırdı. Puluadi ölkəsində dini ayin icra edildi, (5) P[uluadi(?)] ölkəsindən Haldiyə bir öküz, Haldinin arvadına bir inək qurban kəsildi*”.⁸⁷ Araz hidroniminin urartulular tərəfindən təhrif edilmiş variantı olan Ars(z)ini toponimi İlandağın yaxınlığında yerləşən müasir Ərəzin kəndinin (Culfa rayonu) adı ilə müqayisə oluna bilər. Puluadi toponiminin izahı zamanı Urartu dilində “*piʾ*” (*tərcüməsi “kanal”*)⁸⁸ sözünə diqqət etmək lazımdır. Bəhs olunan ərazinin qədim suvarma sistemlərinə malik olması bu ehtimalın doğru olduğunu dəstəkləyir. Hurri dilində “*pala*” sözü kanal deməkdir.⁸⁹ Puluadi toponiminin hurri dilində “*pukl(u)-*” (=“*pugl-*”) feil kökü ilə izahı bu versiyaya da diqqət yetirməyin vacib olduğunu göstərir. E. Laroşa görə hurri dilində “*pukl(u)-*” feili “toplamaq” mənasını bildirir, hətta ^l*pu-la-aḥ-li* dövlət adı (nom d'état) kimi çəkilmiş, hurri mətnlərində “*puli-*” feilinin *pu-li-ni-ta* (KUB⁹⁰ XXVII 34 IV 19), *pu-li-ti-pa-a-e* (KUB XXIX 8 III 19), *pu-(u)-ul-li-iš/eš* (KUB III 10, 19) formalarına rast gəlinmişdir⁹¹. E. Laroşun dövlət adı kimi izah etdiyi ^l*pu-la-aḥ-li* ola bilsin ki, “Pulaxli ölkəsinin insanları (və ya xalqı, toplumu)” mənasını bildirir. İlze Veynerə görə “*pugl-*” kimi oxunan feil kökü (verbalwurzel) həmçinin “toplamaq” mənasını ifadə edir.⁹² Puluadi toponiminin etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər⁹³ səslənsə də, bu barədə indiyədək konkret olaraq ciddi tədqiqat aparılmamışdır.

A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, A 8-3 II, A 8-1 Vo, A 8-17 A, A 8-18, A 8-19, B 8-2, B 8-3, B 8-4, B 8-5, B 8-6, B 8-7, B 8-21.

⁸⁶ Robert H. Hewsen. “The Geography of Armenia”, **The Armenian people from ancient to modern times, Volume I, the dynastic periods: from antiquity to the fourteenth century**. Edited by R. Hovannisian. New York, 1997, p.7.

⁸⁷ Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I**. (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, p.137, A 3-8A.

⁸⁸ Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи**. (УКН). Москва, 1960, с.403.

⁸⁹ Emmanuel Laroche. **Glossaire de la langue hourrite**. Paris, 1980, p.194; Ilse Wegner. **Einführung in die hurritische Sprache**. Wiesbaden, 2000, s.236.

⁹⁰ Keilschrifturkunden aus Boghazköi. I-XLVIII, Berlin.

⁹¹ Emmanuel Laroche. **Yenə orada, Glossaire de la langue hourrite...**, p.204.

⁹² Ilse Wegner. **Yenə orada. Einführung in die hurritische Sprache...**, s.239.

⁹³ Georgiy Melikişviliyə görə “palid” sözündən qaynaqlanır, Bəhlul İbrahimli isə Plovdağ adı ilə izah etmişdir.

II Sardurinin dövründə ^{KUR}Puluadi bir neçə dəfə Urartu hücumuna məruz qalmışdır. Puluadi ölkəsi haqqında ilk dəfə İşpuini və oğlu Minuanın ortaq hakimiyyət dövrlərinə aid olan Hocasər-İlandağ kitabəsində, daha sonra isə II Sardurinin dövrünə aid Xəzinə qapısı kitabəsi⁹⁴ və Azərbaycanın cənubunda Qaradağ mahalının Əhər şəhərindən 30 km qərbdə, Vərziqan (Vərzəqan) şəhristanına daxi olan Seqendel kəndi yaxınlığında Zağı dağında tapılmış kitabədə məlumatlar öz əksini tapmışdır. Seqendel kitabəsində II Sardurinin Puluadi hökmdarı **Utu-dia-u(ni)** ilə yanaşı hökmdar **Baṣad(i)** ilə döyüşərək qalib gəlməsindən bəhs olunur: *“Tanrı Haldi öz nizəsi ilə yürüşə çıxdı və Puluadi ölkəsinin şahı Utudiaunini və hökmdar Baṣadininin ölkəsi (boyu) ilə döyüşərək qalib gəldi. Tanrı Haldi güclüdür; tanrı Haldinin silahı da güclüdür. Argiştı oğlu Sarduri yürüşü çıxdı. Sarduri deyir: bir gün içində 21 qala fəth etdim, 55 kəndi viran qoydum. Möhkəmləndirilmiş hökmdar şəhəri Libliuni şəhərini döyüşlə ələ keçirdim. (Mən) Sarduri, güclü hökmdar; böyük hökmdar; ölkələrin hökmdarı, Biainili ölkəsinin hökmdarı, Tuşpa şəhərinin ağası”*.⁹⁵ Bu kitabədə hökmdar Baṣad(i)nin ölkəsi ifadəsi Puluadının şimal qonşuluğunda yerləşən ölkəni nəzərdə tutur və Bərgüşad adı ilə müqayisə oluna bilər. G.A.Melikişvili və S.Qaşqay bu məndə Utudiauni yerinə Kadiau (?) oxumuş, Baṣad(i) adını isə oxumamışlar,⁹⁶ N.V.Arutyunyan isə M.Salvininin tərcüməsindən “faydalanmış”, hətta fərqli variant görüntüsü yaratmaq məqsədi ilə **Batişadini(?)** kimi “oxumuşdur”.⁹⁷

Aza xalqının ölkəsində I Argiştı tərəfindən Argiştihinili şəhər-qalası inşa edilmişdir. İrbuni və Teyşebaini şəhər-qalaları da bu qədim ölkənin hüdudları daxilində idi. Bu yeni mərkəzlər paytaxt Tuşpa kimi hökmdar şəhəri statusu daşımasalar da, Urartunun hərbi-siyasi tarixində önəmli mövqeyə sahib idilər. “Düşmən ölkə”də⁹⁸ salınmış bu yeni hərbi-inzibati mərkəzlər Urartunun yeni düşmən ölkələrə hücum etmək və onların torpaqlarını işğal etmək üçün mühüm dayaq rolu oynayırdılar. İrbuni bu mövqeyini axıra qədər qoruyub saxlaya bilmədiyindən yeni periferiya mərkəzinə ehtiyac yaranmışdı. Urartu kolonizasiyasının sərhədləri genişləndikcə qonşu Aşşur imperiyasında olduğu kimi əyalət sisteminin yaradılması zərurəti yaranmışdı. Ayanis qalasından aşkar olunan bullada Aza ölkəsinin valisi **Uraqi**’dən bəhs olunur. Aza ölkəsinin cənubunda məskunlaşma daha sıx idi. İrbuni şəhər-qalasının yerləşdiyi bozqır ərazi, urartuların hücumu zamanı *“yaşayış olmayan, boş torpaq”* idi.⁹⁹ Araz çayının sol qolu Aza çayı adlanır. Müasir dövrdə

⁹⁴ Mirjo Salvini. *Corpus dei testi urartei. Volume I.* (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, p. 424-425, A 9-3 IV₉.

⁹⁵ Mirjo Salvini. *Corpus dei testi urartei. Volume I.* (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, p.435, A 9-8.

⁹⁶ Георгий Александрович Меликишвили. *Урартские клинообразные надписи.* (УКН). Москва, 1960, с.453-454; Solmaz Qaşqay. *Yenə orada, Manna dövləti...*, s.68; **Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazlı mənbələrdə.** Tərtib və tərcümə edən, ön sözün və şərhlərin müəllifi: Solmaz Qaşqay. Bakı, 2006, s.116.

⁹⁷ Николай Васильевич Арутюнян. *Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...*, №245₃.

⁹⁸ Urartu mixiyazlı qaşuqlarında Aza ölkəsi bu cür adlandırılırdı.

⁹⁹ Георгий Александрович Меликишвили. *Урартские клинообразные надписи.* №127, II₃₂₋₃₅.

Ermənistan Respublikasında bu çayın adı Azat (Ազատ) kimi saxtalaşdırılıb. M.V.Nikolski 1896-cı ildə “Qafqaz Arxeologiyası üzrə materiallar toplusu”nun 5-ci buraxılışında nəşr edilmiş “*Zaqafqaziyanın mixiyazılı kitabələri*” adlı iri həcmli məqaləsində qeyd edirdi ki, İrəvan quberniyasının mərkəzi hissəsində Zəngi çayının axdığı vadi Urartu mixi yazılı mənbələrində Azani ölkəsi adlanırdı.¹⁰⁰ Urartu mixiyazılı mətnlərinin tədqiqi nəticəsində bu qədim ölkənin adının Aza¹⁰¹ olduğu və Orta Araz hövzəsi ilə Göyçə gölü arasındakı torpaqları əhatə etdiyi müəyyən edilmişdir. Urartu kitabələrində Aza xalqının ölkəsi ^{KUR}**luluina** (“düşmən ölkə”) kimi xatırlanır.¹⁰² Burada “düşmən ölkə” dedikdə əslində Urartunun işğalçı siyasətinə boyun əyməyən və yadellilərə qarşı mübarizə aparan ölkə başa düşülür. Hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonunda **Aza kəndinin** adı məhz bu etno-toponimlə bağlıdır. N.V.Arutyunyan Urartu mixiyazılı kitabəsində bu adı Uaza-Vaza kimi tərcümə etmişdir.¹⁰³ Ümumiyyətlə, N.V.Arutyunyan və onun kimi bir çox erməni tədqiqatçıları müasir Ermənistan ərazisindəki qədim kitabələrdə əks olunmuş toponimləri saxtalaşdırmaqla burada təşəkkül tapmış qədim mədəniyyətlərin bölgənin yerli əhalisi olan azərbaycanlılarla bağlılığını örtbasdır etməyə çalışmışlar.

İrbuni şəhər-qalasının inşa edilməsi haqqında məlumat verən ilk mənbələrdən biri Urartu hökmdarı I Argıştinin hakimiyyəti dövründə tərtib edilmiş “*Horhor kitabəsi*”dir. Van gölü sahilində yerləşən bu kitabənin ikinci sütunu üzərində İrbuni şəhər-qalasının inşa edilməsi haqqında deyilir: “...*Tanrı Haldi öz silahı ilə səfərə çıxdı. Etiuni ölkəsini ələ keçirdi və Kixuni şəhərinin ölkəsini tutdu. (Onları) Argıştinin önündə yerə çaldı. Tanrı Haldi güclüdür, tanrı Haldinin silahı da güclüdür. Tanrı Haldinin əzəməti ilə Minua oğlu Argışti səfərə çıxdı. Tanrı Haldi önündən getdi. Argışti deyir: Gölün (?) sahillərində olan Kixuni (=Kiehu(ni) ?) şəhərinin ölkəsini ələ keçirdim və Aliştu ölkəsinə qədər irəlilədim. Kişi və qadınları (əsir) götürdüm. Tanrı Haldinin buyruğu ilə Minua oğlu Argışti deyir: Biainili ölkəsini gücləndirmək və düşmən ölkəsini məğlub etmək üçün İrbuni şəhərini tikdim. Yer bozqır idi, orada heç bir şey tikilməmişdi. Orada böyük işlər gördüm. Oraya Hati ölkəsindən və Supa ölkəsindən 6.600 döyü°çü yerlə°dirdim... ”.¹⁰⁴ Aliştu ölkəsini İ.M.Dyakonov və S.Qaşqay qədim erməni dilində “Aluşte” kimi izah edərək, etibarlı qədim yazılı mənbələrə yox, yalnız 1961-ci ildə nəşr edilmiş “Ermənistan Sovet Sosialist Respublikasının Atlas”ına və 1963-cü ildə nəşr edilmiş S.T.Yeremyanın müəllifi olduğu “Ermənistan Aşxarasuysa görə (VII əsr erməni coğrafiyası)” adlı atlasla istinadən edərək Azərbaycan Respublikasının Ağstafa*

¹⁰⁰ Михаил Васильевич Никольский. *Yenə orada, Клинообразные надписи Закавказья...*, с.97.

¹⁰¹ Борис Борисович Пиотровский. *Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...*, с.68; Mirjo Salvini. *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt, 1995, s.61-62.

¹⁰² Георгий Александрович Меликишвили. *Урартские клинообразные надписи*. (УКН). Москва, 1960, с.265.

¹⁰³ Николай Васильевич Арутюнян. *Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...*, с.193.

¹⁰⁴ Георгий Александрович Меликишвили. *Урартские клинообразные надписи*. №127, II₃₃

rayonu ərazisi ilə lokalizə etmişlər.¹⁰⁵ Halbuki Alıştunun müasir Ağstafa kimi təqdim edilməsi erməni şovinistlərinin məkrli planının tərkib hissəsi idi.

Urartululara aid ən böyük mixiyazılı mənbə olan “Horhor kitabəsi”¹⁰⁶ Van gölünün şərqində Urartu dövlətinin uzun müddət paytaxtı olmuş Tuşpa (qədim Van) qalasında yerləşir.¹⁰⁷ Urartu epiqrafikasının ən böyük nümunəsi olan bu kitabə, Tuşpa qalasının cənub-qərbində I Arğıştinin məzar yeri olaraq bilinən¹⁰⁸ qaya içərisinə oyulmuş otaqlara daş pillələrlə enərkən sol tərəfdə qaya səthində həkk edilmişdir. I Arğıştinin hakimiyyət illərinin M.Salvini e.ə.785/780-756-cı illər,¹⁰⁹ G.A.Melikişvili, N.V.Arutyunyan, O.Belli və A.Çilingiroğlu isə e.ə.786-764-cü illər¹¹⁰ olduğunu qeyd edirlər. I Arğışti 23 il hakimiyyət sürmüşdür. Horhor qaya məzarı I Arğıştinin kitabəsi burada olduğu üçün tarixi müəyyən edilən tək Urartu məzarıdır.¹¹¹ Səkkiz sütundan ibarət olan “Horhor kitabəsi” I Arğıştinin hərbi yürüşlərindən bəhs edir.¹¹² Onun işğalçı yürüşlərinin uğurlu olması əsasən Assuriya imperiyasının zəifləməsi ilə bağlı idi.¹¹³ I Arğışti Minuanın oğlu idi,¹¹⁴ amma onun taxt-tac varisi deyildi. O, atası Minuadan sonra hakimiyyətə gəlmiş böyük qardaşı İnuşpuanı devirərək taxt-tacı ələ keçirmişdir.¹¹⁵ Urartu dövlətinin daxilində hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə İşpuinin və Minuanın hakimiyyəti dövrlərindən asılı vəziyyətə salınaraq xərac verməyə məcbur edilən ölkələrin yenidən müstəqillik qazanmasına səbəb olmuşdu. Buna görə də I Arğışti yenidən həmin ölkələrə qarşı hərbi yürüşlər etmiş, hətta Orta Araz hövzəsini Urartunun yeni inzibati

¹⁰⁵ Igor M.Diakonoff, Solmaz M.Kashkai. **Yenə orada, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX...**, p.6.

¹⁰⁶ Mirjo Salvini. **Geschichte und Kultur der Urartäer.** Darmstadt, 1995, s.57.

¹⁰⁷ Antoine Jean de Saint-Martin. **Yenə orada.** “Notice sur le voyage litté ire de M.Schulz en Orient...”, p.184.

¹⁰⁸ Nevzat Çevik. **Yenə orada, Urartu kaya mezarları ve ölü gömme gelenekleri...**, s.89-91, s.112-113.

¹⁰⁹ Mirjo Salvini. **Urartu Tarihine Genel Bir Bakış...**, s.98.

¹¹⁰ Георгий Александрович Меликишвили. **Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наири-Урарту...**, c.246; Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи.** (УКН). Москва, 1960, c.418; Николай Васильевич Арутюнян. **Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...**, c.478; Oktay Belli. **Yenə orada, “Urartular”, Anadolu Uygurlukları Ansiklopedisi...**, s.159, s.207; Altan Çilingiroğlu. **Yenə orada. Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı...**, s.35-38.

¹¹¹ Erkan Konyar. “Urartu’da Mezar Tipleri ve Ölü Gömü Âdetleri”, **Urartu: Doğu’da Değişim / Transformation in the East.** Hazırlayanlar: K.Köroğlu ve E.Konyar. İstanbul, 2011, s.211.

¹¹² Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, c.66-67; Mirjo Salvini. **Geschichte und Kultur der Urartäer.** Darmstadt, 1995, s.58-59.

¹¹³ Afif Erzen. **Doğu Anadolu ve Urartular.** Ankara, 1992, s.31; Altan Çilingiroğlu. **Yenə orada, Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı...**, s.37; Richard David Barnett. “Urartu”, **The Cambridge Ancient History. Volume III. Part I. The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and the Aegean World, Tenth to Eighth Centuries B.C.** New York, 1982, p.345-346.

¹¹⁴ Richard David Barnett. **Yenə orada, “Urartu”, The Cambridge Ancient...**, p.344; Георгий Александрович Меликишвили. **Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наири-Урарту...**, c.204; Oscar White Muscarella. **Bronze and Iron: ancient Near Eastern artifacts in the Metropolitan Museum of Art.** New York, 1988, p.427.

¹¹⁵ Mirjo Salvini. **Geschichte und Kultur der Urartäer.** Darmstadt, 1995, s.56; Altan Çilingiroğlu. **Yenə orada, Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı...**, s.35.

subyektinə (ikinci mərkəzi bölgəsi) çevirmək üçün burada hərbi-strateji qalalar inşa etdirmişdir. Bu qalaların ən böyüyü İrbuni şəhər-qalası idi. N.V.Arutyunyan İrbuni adını yanlış olaraq ^{URU}**Er(e)buni (Erevuni)** kimi oxumaqla müasir Ermənistanın paytaxtı Yerevan şəhərinin adını bu adla əlaqələndirmiş və müasir erməni xalqını Urartu mirasının tək varisləri kimi təqdim etməyə cəhd etmişdir: **KUKN**, ^{URU}**Er-bu-ú-ni-ni** → 173, II₃₃; 174A2₁₅; 197-198₄; 200₄; 201₄; ^{URU}**Er-bu-ni-e-di** → 214₂; 215_{1,2}; 216_{1,2}; 217_{1,2}; ^{URU}**Er-e-bu-ni-e-di** → 218; 220; ^{URU}**Er-bu-ni-ni** → 235₂¹¹⁶. Lakin G.A.Melikişvili N.V.Arutyunyandan fərqli olaraq bu qədim şəhərin adını Erebuni kimi yox, ^{URU}**Irpuni (İrbuni)** kimi transkripsiya etmişdir: **UKN**, ^{URU}**Ir-pu-ú-ni-ni** → 127, II₃₃; 128,A2₁₅; 138₄; ^{URU}**Ir-pu-ni-e-di** → 145₂; 146_{1,2}; 147_{1,2}; 147a_{1,2}; ^{URU}**Ir-e-pu-ni-e-di** → 147b₁.¹¹⁷ 1950-ci ildə K.L.Ohanesyan və A.U.Poqosyan tərəfindən Qanlı təpədə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı yeni bir Urartu mixiyazılı kitabəsi aşkar edilmişdir.¹¹⁸ Digər erməni tədqiqatçısı M.A.İsraelyan bu kitabədə bəhs olunan qala-şəhərin adını İrbuni kimi oxumuşdur.¹¹⁹ Müasir Yerevan şəhəri 1828-ci ilədək buranın yerli əhalisi olan Azərbaycan türkləri tərəfindən **İrəvan** adlanmış, Ermənistan SSR Ali Soveti Reyasət Heyətinin 1936-cı il 12 iyul tarixli qərarı ilə rəsmi olaraq Yerevan adlandırılmışdır.¹²⁰

Bir çox Urartu yaşayış məntəqəsində olduğu kimi İrbunidə də, hökmdar sarayı, məbəd və ətrafında müxtəlif təyinatlı inşaat obyektləri (əsasən depolar, qüllələr, istehkamlar, qala divarları) inşa olunmuşdur.¹²¹ Burada məbəd divarı üzərinə Urartu dövlətinin baş tanrısı *Haldinin* şir üzərində rəsmi həkk edilmişdir.¹²² Urartu panteonunda İşpuinin həyata keçirdiyi dini islahatından¹²³ sonra baş tanrı statusu daşıyan Haldinin arvadı ilahə Arubani (=Arubaini) hesab olunurdu. İrbuni toponimi Arubani teonimi ilə izah oluna bilər. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində üzərində ilahə Arubaninin təsviri olan gümüş medalyon *Qırmızı təpədən (Teşəbaini şəhər-qalası, ermənicə Karmir-blur)*, yenə həmin ilahənin təsviri olan qızıl medalyon isə Van

¹¹⁶ Николай Васильевич Арутюнян, *Корпус урартских клинообразных надписей.*, с.162.

¹¹⁷ Георгий Александрович Меликишвили. К вопросу о хетто-цупанийских переселенцах в Урарту. *Вестник древней истории*, №2 (64), 1958, с.40; Георгий Александрович Меликишвили. *Урартские клинообразные надписи.* (УКН). Москва, 1960, с.431; Георгий Александрович Меликишвили. *Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наири-Урарту...*, с.344; Георгий Александрович Меликишвили. *Yenə orada, Урартский язык...*, с.9.

¹¹⁸ Борис Борисович Пиотровский. *Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...*, с.69; Георгий Александрович Меликишвили. *Урартские клинообразные надписи.* №138.

¹¹⁹ Георгий Александрович Меликишвили. *Урартские клинообразные надписи.* (УКН). Москва, 1960, с.264.

¹²⁰ İbrahim Bayramov, Nazim Mustafa. *Həqiqətin onomastikası. İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması.* Bakı, 2021, s. 158.

¹²¹ Altan Çilingiroğlu. *Yenə orada, Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı...*, s.74-85; Инна Николаевна Медведская. *История Мидийского царства: VII-VI вв. до. н.э.* Санкт-Петербург, 2018, с.167.

¹²² Борис Борисович Пиотровский. *Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...*, с.227.

¹²³ Albrecht Goetze. *Yenə orada, Kleinasien. Kulturgeschichte...*, s.196; Erkan Konyar. *Yenə orada, Urartu: Aşiretten Devlete...*, s.268.

gözü hövzəsində yerləşən *Torpaqqaladan (Rusahinili)* tapılmışdır¹²⁴ [Şəkil 4]. Ermənistan dövlət tarix muzeyində isə Arubaninin oturmuş formada tunc heykəli saxlanılır.¹²⁵ Qeyd edək ki, Urartu məzar tapıntıları içərisində başqa kultürlərdə sıx-sıx rastlanan tanrı və ya tanrıça heykəlcikləri aşkar olunmamışdır.¹²⁶ 1956-cı ildə İrbuni şəhər-qalasında *susin* (*məbəd*) girişində aşkar olunmuş tuf daşı üzərindəki kitabədə deyilir: “*Tanrı İvarşa üçün bu Susi evini Minua oğlu Argiştı tikdirdi, Argiştı deyir: bu yerdə torpaq boş idi, heç bir şey tikilməmişdi. Argiştı qüdrətli hökmdar, böyük hökmdar, Biainili ölkəsinin hökmdarı, Tuşpa şəhərinin hakimi*”.¹²⁷ M.Salvini G.A.Melikişvilidən və N.V.Arutyunyandan fərqli olaraq İvarşa teonimini **Ḫi-ú-ub-ša-a** kimi oxumuşdur.¹²⁸ Urartu dilində “*susi*” “*məbəd, ibadətqah*” deməkdir.¹²⁹ M.Salvini **Ḫsu-u-si-e** terminini ilk dəfə D.Stronaxın elmi dövriyyəyə daxil etdiyi “*qülləli məbəd*” kimi izah edir.¹³⁰ Urartu qaya məbədlərində rast gəlinən hündür qapılar məhz “*qülləli məbəd*”lə tam olaraq uyğun gəlir.¹³¹ Memarlıq planı baxımından İrbuni şəhər-qalasında İubşa məbədi ənənəvi Haldi məbədlərindən fərqlənir. Onun küncləri rızalitsizdir. Urartu dini ideologiyasına görə tanrılar əlçatmaz yerlərdə, dağlarda yaşayırlar və onların məkanı hesab olunan məbədlər hündür yerlərdə inşa olunmalı idi. Urartu məbədlərinin küncləri tikilinin bünövrəsindən bütün səthi boyu uzanan rızalıt adlandırılan çıxıntılı lövhələrə malikdir.¹³² Sitadel içərisində iki məbəd (Haldi və İubşa məbədləri) inşa olunması qaydası ilk dəfə İrbuni şəhər-qalasında aşkar olunmuşdur.¹³³ I Argiştı İrbuni şəhər-qalasını Het və Supanidən gətirdiyi hərbcilərə inşa etdirdiyi üçün buradakı “*susi*” kitabəsində də qeyd edildiyi kimi məbəd həmin əsir döyüşçülərin dini panteonunda mühüm rol oynayan tanrı İubşanın xatirəsinə tikilmişdir. İvarşa, Şimali Suriya vilayətlərində yerli panteonda baş tanrı statusunda idi. Şimali Suriya, Yuxarı Mesopotamiya,

¹²⁴ Seton Lloyd. **Early Highland Peoples of Anatolia**. London, 1967, p.111; Erkan Konyar. **Yenə orada, Urartu: Aşiretten Devlete...**, s.297, Fig 209.

¹²⁵ Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, c.223.

¹²⁶ Nevzat Çevik. **Yenə orada, Urartu kaya mezarları və ölü gömmə gelenekleri...**, s.81.

¹²⁷ Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи**. (УКН). Москва, 1960, с.451-452; Николай Васильевич Арутюнян. **Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...**, №195-196.

¹²⁸ Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I**. (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, p.357, A 8-21 A-B.

¹²⁹ Barthel Hrouda. **Yenə orada, Vorderasien I. Mesopotamien, Babylonien...**, s.258; Георгий Александрович Меликишвили. К вопросу о хетто-цупанийских переселенцах в Урарту..., с.46.

¹³⁰ Mirjo Salvini. “*Ayanis’in Yazılı Verileri: Genel Bir Bakış*”, **Ayanis: Tanrı Euduru’nun Gölgesinde Bir Urartu kenti. 30 Yılı Aşan Bir Arkeoloji Serüven**. Editörler: M.İşıklı, A.Akın Aras. İstanbul, 2021, s.148.

¹³¹ Barthel Hrouda. **Yenə orada, Vorderasien I. Mesopotamien, Babylonien...**, s.258-259 (Abb. 85); Mustafa Taner Tarhan, Veli Sevin. “*Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağlantı (12 resimle birlikte)*”. **Belleten**, Cilt: XXXIX, Sayı: 155, Temmuz 1975, s.398.

¹³² Erkan Konyar. **Yenə orada, Urartu: Aşiretten Devlete...**, s.187.

¹³³ Barthel Hrouda. **Yenə orada, Vorderasien I. Mesopotamien, Babylonien...**, s.260 (Abb. 86); Erkan Konyar. **Yenə orada, Urartu: Aşiretten Devlete**, s.119.

Aşşur dövlətinin ərazisi və Van gölünə qədər uzanan Nairi torpaqları Hurri xalqının yayıldığı coğrafiya idi.¹³⁴

Tanrı İubşanın Cənubi Qafqaz tayfalarının yerli tanrısı olması da ehtimal edilir.¹³⁵ I Arğişti şimal-şərqdə “düşmən, yadelli ölkə” adlandırdığı Aza ölkəsində öz hakimiyyətini qoruyub saxlamaq üçün bura gətirdiyi Het və Supani döyüşçülərini daimi məskunlaşdırmaq üçün bu məbədi inşa etdirmişdir. Urartu hökmdarının əsas məqsədi bu əsir döyüşçülərin uzaq diyar olan Aza ölkəsində daimi məskunlaşmasını və Urartu hakimiyyətinə xidmət etmələrini təmin etmək idi. Onlar isə öz tanrıları İubşanın şərəfinə bu “susi”ni Urartu məbədlərindən fərqli planda inşa etmişlər. I Arğiştinin qayğısı sayəsində onlar da böyük həvəslə İrbuni şəhər-qalasını inşa etmiş və uzun müddət burada yaşamışlar. G.A.Melikişvili bu inşaatı icra edən yadelli döyüşçülərin statusunu belə müəyyənləşdirir: “*şübhəsiz ki, burada əsir – kölələrdən bəhs edilir. Bu kitabənin mətnində onlar döyüşçülər (LU^{MEŠ} **gunuṣini**) kimi qeyd edilsə də, Urartu yazılarında əsir kişilər ’aše (“kişi”) və **gunuṣini** (“döyüşçü”) ilə bərabər tutulurdular*”.¹³⁶ E.ə.VII əsrin birinci yarısında II Rusanın hakimiyyəti dövründə tanrı İubşanın adı çəkilən ikinci məbəd kitabəsi Teyşebaini şəhər-qalasından tapılmışdır.¹³⁷ **İvarşa** (və ya **İubşa**) teonimi luvilərin Səma tanrısı **İm(m)arşa** ilə müqayisə oluna bilər.¹³⁸ İndiyədək yalnız iki Urartu mixiyazılı kitabəsində tanrı İubşadan bəhs olunur. Bu tanrının adı çəkilən kitabələrdən birincisi I Arğiştinin dövrünə aid olub, İrbuni şəhər-qalasında susinin girişində tapılıb. O biri isə II Rusanın dövrünə aid olub, müasir İrəvan şəhərinin cənub-qərbində yerləşən Teyşebaini şəhər-qalasında iri bazalt blok üzərində aşkar edilmiş mixiyazılı kitabədir.¹³⁹

¹³⁴ Александр Сванидзе. **Материалы по истории алародийских племен.** Тбилиси, 1937, с.7.

¹³⁵ Mirjo Salvini. **Geschichte und Kultur der Urartäer.** Darmstadt, 1995, s.61; Oktay Belli. **Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları,** s.33.

¹³⁶ Георгий Александрович Меликишвили. **Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наири-Урарту...,** с.347.

¹³⁷ Erkan Konyar. **Yenə orada, Urartu: Aşiretten Devlete...,** s.131.

¹³⁸ Георгий Александрович Меликишвили. К вопросу о хетто-цупанийских переселенцах в Урарту..., с.45.

¹³⁹ Николай Васильевич Арутюнян, **Корпус урартских клинообразных надписей.** №424; Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I.** (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, p.571-572, A 12-2 I.

Şəkil 4. Tanrı Haldi və ilahə Arubani
(Gümüş medalyon və sinəbənd üzərində təsvirlər)

İrbuni şəhər-qalasının Urartunun Van gölü hövzəsində, həmçinin cənubda və qərbdə olan inşaat obyektlərindən üstünlüyü onda idi ki, bu qalanın tikildiyi bölgədə Aşşur imperiyası kimi güclü rəqib yox idi. Buna görə də, Urartu hökmdarlarının şimal-şərq bölgələrində inşa etdirdikləri qalaları, su kanalları, sədləri və digər memarlıq obyektləri uzun illər mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. Orta Araz hövzəsi ilə Göyçə gölü arasındakı torpaqlarda Urartu hakimiyyətinə son qoyan qüvvə isə e.ə. VII əsrin əvvəllərində şimaldan gələn kimmerlər və iskitlər oldu.¹⁴⁰ Van gölü hövzəsində Çavuştapədə və İrəvan şəhərinin cənub-qərb hissəsində yerləşən Teyşebaini şəhər-qalasında aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində iskitlərə aid ox ucluqlarının, at əsləhələrinin və müxtəlif silahlərin tapılması bölgədə Urartu hakimiyyətinin süqut etdiyini təsdiq edir.¹⁴¹ Teyşebaini şəhər-qalası da İrbuni şəhər-qalası kimi eyni taleyi yaşamışdır. Əsrlər boyu azərbaycanlılar tərəfindən Qırmızı təpə adlandırılan bu şəhər-qalanın adı da ermənilər tərəfindən tərcümə edilərək saxta Karmir-blur adı ilə əvəz edilmişdir. Teyşebaini şəhər-qalasının ərazisində İrbunidən fərqli olaraq Urartu işğalına qədərki dövrlərdə – e.ə. XIV-VIII əsrlərdə də yaşayış olmuşdur. Burada Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapmış Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətini təmsil edən qədim tayfalar yaşamışdır. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid

¹⁴⁰ Barthel Hrouda. **Yenə orada, Vorderasien I. Mesopotamien, Babylonien...**, s.257; Mirjo Salvini. **Geschichte und Kultur der Urartäer.** Darmstadt, 1995, s.118-119; Инна Николаевна Медведская. **Yenə orada, История Мидийского цар...**, с.168.

¹⁴¹ Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, с.240-241; Altan Çilingiroğlu. **Yenə orada, Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı...**, s.47.

kurqanlar Qarabağdan İrəvan və Göyçə gölü hövzəsinə qədər geniş coğrafiyada yayılmış və vahid mədəniyyətin tərkib hissəsi olmuşdur.¹⁴²

1963-cü ildə İrəvan şəhərinin cənub-şərqində Gərnı yaşayış məntəqəsi yaxınlığında yerləşən eyniadlı qaladan I Arğıştinin hakimiyyəti dövrünə aid vişap formasında Urartu mixiyazılı kitabəsi aşkar olunmuşdur.¹⁴³ Vişap daşları unsoy formada olub xalq arasında “balıq başlı, əjdaha və ya ilan daşları” adlanır. Vişapın Ay tanrısını, Su tanrısını, ərliyi, kişiliyi və igidliyi təcəssüm etdirməsi haqqında da mülahizələr irəli sürülmüşdür.¹⁴⁴ Vişap menhirin bir növüdür. Menhirlərə iki cür rast gəlinir, tək və qruplar halında. Alagöz dağının ətəyində “Oğuz azman daşları” və Zəngəzurda “Qoşundaş abidəsi” qrup halında olan menhirlərdir. Gərnıdən tapılmış vişapın baş hissəsi çapılmış formadadır. Bu kitabədə həmin ərazinin **Giarniani ölkəsi**, hökmdarının isə **Siluni** olması haqqında məlumat verilir: “*Tanrı Haldinin əzəməti ilə Arğışti deyir: Giarniani ölkəsini, Siluninin hökmdarlıq etdiyi ölkəni məğlub etdim. Düşmənin dağlarından geri döndüyüm zaman kişi və qadınları sürgün etdim*”.¹⁴⁵ Giarniani toponimi də müasir Ermənistan ərazisində bir çox qədim toponimlər kimi buranın yerli əhalisi olan azərbaycanlılar tərəfindən ilkin adı ilə qorunub saxlanmış və Gərnı adı ilə tanınmışdır. 1858-ci ildə V əsrdə yaşadığı güman edilən Moisey Horenlinin “Armeniya tarixi” əsərini tərcümə edərək nəşr etdirmiş N.Emin Gərnı adının əvvəllər Geqam adlandığını və burada qədim Gərnı qalasının olduğunu qeyd edir: “1848-ci ildə mən Gərnıya (İrəvandan 30 verst aralıda) baş çəkdim və onun əzəmətli xarabalıqlarına heyran oldum. Zərif oymalarla möhtəşəm, nəhəng qranit sütunlar, yazıları olan eyni daşdan nəhəng lövhələr bu günə qədər yatır, təəssüf ki, hələ heç kim tərəfindən araşdırılmamışdır).¹⁴⁶ N.Emin hələ 1848-ci ildə saxta Geqam adını Gərnı toponimindən qədim olduğunu qeyd etsə də, həm burada qədim Gərnı qalasının xarabalıqlarından bəhs edir, həm də I Arğıştinin bəhs edilən kitabəsində Gərnı adının Giarniani kimi çəkilməsi onun saxtakarlığını ifşa edir [**Şəkil 5**]. Gərnı kitabəsində yerli hökmdar Siluninin adı urartulular tərəfindən verilmiş ad ola bilər. Bian (Urartu) dilində “**silua**” və ya “**siluni**” “*yerləşmiş, kök salmış (nüfuz baxımından)*” deməkdir.¹⁴⁷ Urartuluların Giarniani ölkəsinin yerli hökmdarını məhz bu cür adlandırmalarının səbəbi bu əraziyə bələd olmamalarından və Siluninin öz ölkəsində nüfuzlu hökmdar kimi tanınmasından irəli gələ bilər.

¹⁴² Manuel Castelluccia. **Yenə orada**, “The Militarization of a Society: The...”, p.113.

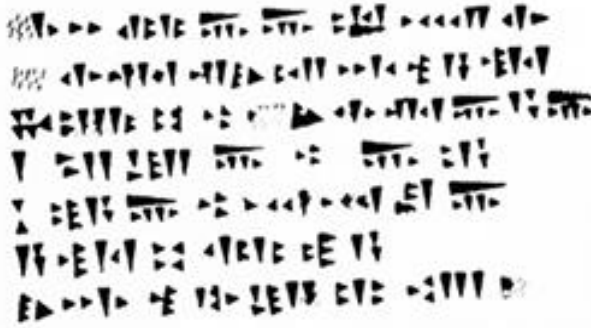
¹⁴³ Эмма Ханзадян. **Гарни. IV. Результаты раскопок 1949-1966 гг. (с ранней бронзы до урартского периода включительно)**. Ереван, 1969, с.136.

¹⁴⁴ Эмма Ханзадян. **Yenə orada, Гарни. IV. Результаты...**, с.183.

¹⁴⁵ Эмма Ханзадян. **Yenə orada, Гарни. IV. Результаты...**, с.137; Николай Васильевич Арутюнян. **Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...**, №240.

¹⁴⁶ **История Армении Моисея Хоренского**. Пер. с арм. и объяснил Н.Эмин. Москва, 1858, с.310.

¹⁴⁷ Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи**. (УКН). Москва, 1960, с.405; Георгий Александрович Меликишвили. **Yenə orada, Урартский язык...**, с.70; Иван Иванович Мещанинов. **Аннотированный словарь урартского (биайнского)...**, с.254.

Şəkil 5. Gərnı kitabəsinin mətni

Urartular və ermənilər – fərqli tarix, dil və mədəniyyət

Urartular kim idi, hansı mədəniyyətin varisləri və daşıyıcıları idilər? Urartu mədəniyyəti hansı şəraitdə, hansı bazis üzərində təşəkkül tapmış və inkişaf etmişdir? Öncə qeyd edək ki, Aşşur mənəblərinin “urartulu” adlandırdığı toplumun adı əslində hansısa tayfa adından yox, coğrafi məkan adından yaranmışdır. Başqa sözlə desək, Urartu termini Subartu və Nairi adları kimi coğrafiyanı bildirirdi tayfa və ya xalq adını yox. Hurrilər isə onun əsas əhalisi idi. Arxeoloji materiallarla yanaşı, Aşşur mixiyazılı mənəbləri və linqvistik araşdırmalara əsaslanan dəlillərə istinad edərək hurrilər və onların bir qolu olan urartuların Kür-Araz mədəniyyətinin varisləri olduğunu demək olar.¹⁴⁸ Şərqi Anadolu bölgəsi, özləri ilə yeni mədəniyyət gətirən qədim tayfaların həm Qafqaz regionundan cənub-qərbə, həm də Urmiya hövzəsindən şimal-qərbə doğru erkən köç yolları üzərində yerləşən tranzit coğrafiya idi. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Şərqi Anadoludan və Cənubi Qafqazdan aşkar olunmuş keramika nümunələri Erkən Tunc dövründə əhali miqrasiyalarının əsas marşrutlarını müəyyən etməyə imkan verir.¹⁴⁹ Bu miqrasiya ilə birlikdə regionda yeni dini inanc sistemi və adətlər formalaşmış, dəfnətmə üsullarında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Urartu və Hurri dilləri eyni dilin iki dialektidir.¹⁵⁰ Onlar e.ə. II minillikdə Şərqi Anadolu yaylaqlarında yaşayan yarıköçbə mədəniyyətin daşıyıcıları idilər.¹⁵¹ Hurri dili ilə qohum olan tək dil Urartu dilidir.¹⁵² Əslində

¹⁴⁸ Afif Erzen. **Yenə orada, Doğu Anadolu ve Urartular...**, s.25-26; Otto Schroeder. **Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts, II** (KAN 2). Leipzig, 1922, №60, s.31-33; Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, s.44.

¹⁴⁹ Каринэ Христофоровна Кушарева, Тариэл Николаевич Чубинишвили. **Древние культуры Южного Кавказа (V-III тыс. до н.э.)**. Ленинград, 1970, с.60-95, с.136-161.

¹⁵⁰ Albrecht Goetze. **Yenə orada, Kleinasien. Kulturgeschichte...**, s.194; Mirjo Salvini. **Geschichte und Kultur der Urartäer**. Darmstadt, 1995, s.3; Dietz Otto Edzard. **Geschichte Mesopotamiens. Von den Sumerern bis zu Alexander dem Großen**. München, 2004, s.193.

¹⁵¹ Oktay Belli, Erkan Konyar. **Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller...**, s.92; Erkan Konyar. **Yenə orada, Urartu: Aşiretten Devlete...**, s.17-20.

Urartu dili Hurri dilinin geniş yayılmış və rəsmi dövlət dili səviyyəsinə qalxmış şimal dialektidir. D.O.Edzard etnik Urartu irsinin Cənubi Qafqaz xalqlarında və dillərində yaşadığını qeyd edir.¹⁵³ A.Qotze kimmerlərin və iskitlərin Ön Asiyaya yürüşləri nəticəsində Aşşur və Urartu kimi işğalçı dövlətlərin zəiflədiyini, bu atlı tayfaların regionun əsas gücünə çevrildiyini, ermənilərin isə Urartunun keçmiş torpaqlarında sonradan məskunlaşdığını göstərir.¹⁵⁴

Urartulular və ermənilər iki fərqli soy-kökə malik olan və müxtəlif dillərdə danışan ayrı-ayrı toplumlardır. Urartu dilinin erməni dili ilə qohumluğunu “sübuta yetirmək” üçün ilk cəhd XIX əsrin ikinci yarısında Avropada böyük dövlətlərin casus şəbəkələrinə xidmət edən mxtaristlərin təşəbbüsü ilə edilsə də, uğursuzluğa düçar olmuşdur. Alman diplomatı, şərqşünası və linqvisti Andreas David Mordtmann 1872-ci ildə çap olunmuş iri həcmli məqaləsində Urartu dilinin erməni dili ilə qohumluq əlaqəsini iddia etməyin yanlış olduğunu göstərmişdir.¹⁵⁵ A.D.Mordtmann 1877-ci ildə nəşr edilmiş məqaləsində Urartu mixiyazılı kitabələrində rast gəlinmiş toponimləri bölgənin yerli əhalisi olan Azərbaycan türklərinin dilində olan yer-yurd adları ilə müqayisə etmişdir: “*Gümrü türk adıdır. İşkiquli adına gəlincə, Gümrü şəhəri ilə üzbəüz, Türkiyə ərazisində, Arpaçay çayının sağ sahilində, Açuk Kale adlı kiçik bir qalaya rast gəlirik ki, bu qala İşkiquli adının türkcə dəyişikliyə uğramış adı ola bilər; Açuk Kale “açıq qala” deməkdir, qalanın qəribə adı. Buna görə də “Eriana ölkəsi” İrəvan kimi izah edilə bilər. Arğıştisinin fəthlərinin bəlkə də ən şimal nöqtəsi olan Qanlıcada bir kitabə ilə əbədiləşdirdiyini izah etmək çox asandır*”.¹⁵⁶ B.Piotrovski və M.Salvini A.D.Mordtmannın Urartu dilini erməni dili ilə deşifrə etmək cəhdinin uğursuzluğa düçar olduğunu qeyd etmişlər.¹⁵⁷

Hurri dili ilə Urartu dili nə qədər qohum dillər olsa da, hətta hər iki dilin öz başlanğıcını bir kök dildən götürdüyünü qəbul etsək də, onlar arasında zaman və məkan uzaqlığının tədricən artması, hətta bir-birindən ayrılması fərqli xüsusiyyətlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu “erkən ayrılma” prosesi nə vaxt baş verib? Hər iki dilin uzaqlaşması hansı coğrafiyada daha dərin fərqlər yaradıb? Gələcəkdə bu sahədə geniş tədqiqatların aparılması mövzuya yeni baxışların və yanaşmaların yaranmasını zəruri edəcək. Şübhəsiz ki, bu dillərdən ilkin olanı Hurri dilidir. E.Laroş e.ə. VIII əsrdə təkamül dövrü yaşayan Urartu dilinin köməyi ilə e.ə.

¹⁵² Oktay Belli, Erkan Konyar. **Yenə orada, Doğu Anadolu Bölgesi’nde Erken Demir...**, p.90-91; Георгий Александрович Меликишвили. **Yenə orada, Урартский язык...**, с.19; Leyla Murat Karakurt. **Hurricce Dilbilgisi. Metin Örnekleri ve Analizleri.** Ankara, 2021, s.34.

¹⁵³ Dietz Otto Edzard. **Yenə orada, Geschichte Mesopotamiens. Von den...**, s.194.

¹⁵⁴ Albrecht Goetze. **Yenə orada, Kleinasien. Kulturgeschichte...**, s.193.

¹⁵⁵ Andreas David Mordtmann. “Entzifferung und Erklärung der armenischen Keilinschriften von Van und der Umgegend”, **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. (ZDMG). Band: XXVI.** 1872, s.466.

¹⁵⁶ Andreas David Mordtmann. “Ueber die Keilinschriften von Armenien (Hierzu 2 lithogr. Tafeln.)”, **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (ZDMG).** Band: XXXI. Leipzig, 1877, s.428.

¹⁵⁷ Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, с.11; Mirjo Salvini. **Geschichte und Kultur der Urartäer.** Darmstadt, 1995, s.8.

XIV əsrdə regionda əsas dillərdən birin çevrilmiş Hurri dilini dəşifrə etməyin linqvistik araşdırmalara heç bir ciddi töhvə vermədiyini qeyd edir¹⁵⁸. Bu dillərdən əksər hallarda ayrı-ayrılıqda, yəni Hurri dili və Urartu dili kimi bəhs olunsa da, keçmiş sovet tədqiqatçıları (əsasən də rus və erməni əsilli tədqiqatçılar) Hurri-Urartu dili ifadəsini geniş istifadə etmişlər. Hurri dili, eləcə də Urartu dili iltisəqi (aqlütinativ) dil qrupuna aid olub, bu dillərdə sözün kökü sabit qalır, leksik mənaya malik olur və derivasiya yolu ilə şəkilçi qəbul edərək yeni sözlər yaranır.¹⁵⁹ Şumer, Elam, Kaşşu, Hatti, Hurri və Urartu dilləri Türk dilləri kimi aqlütinativ dillər qrupuna aiddir.¹⁶⁰ İndiyədək Lullubi, Kutu və Turukki dillərində yazılı mənbələr çox aşkar olunmasa da, mövcud olan azsaylı qaynaqlar bu dillərin də aqlütinativ dillərə aid olduğunu deməyə imkan verir. İ.M.Dyakonov və S.A.Starostin Hurri-Urartu dili terminini təklif edərək bu inteqral dili Şimal-Şərqi Qafqaz dillərinin ayrıca bir qolu kimi tədqiq etmişlər.¹⁶¹ Urartu dili erqativ quruluşa malik olan dildir.¹⁶² Erqativ hal obyektli keçidli cümlələrdə subyekt halıdır.¹⁶³ “Erqativ” termini qədim yunanca **ἔργον** (“**erqon**”) sözündən qaynaqlanır, mənası “*iş, feil, hərəkət*” deməkdir. Erqativ dillərin əsas xüsusiyyəti isə bu dillərdə təsirli feilin subyektinin (hərəkətin icrasının yönəldiyini göstərən, məsələn, “oxumaq”, “vurmaq”, “döyüşmək”, “dağıtmaq” və s.) qrammatik halının təsirsiz feilin subyektindən (hərəkətin icrasının kənar təsirinin yönəlmədiyi, məsələn, “yatmaq”, “durmaq”, “baxmaq”, “fikirləşmək” və s.) fərqli olaraq suffiks qəbul etməsidir. Hurri dilindəki erqativlik halı Urartu dili üçün də səciyyəvidir. Bu dillərdə erqativlik prinsipi nəinki eynidir, həm də keçidli fellərin mövzu və obyektini yaratmaq üçün erqativ cümlələrdə işlənən şəkilçilər də demək olar ki, oxşardır. Belə ki, Urartu dilində keçid felinin subyektini erqativ halda olub “-še” sonluğunu (nadir hallarda “-š”; cəm “-aše”) götürür, keçidin obyektini isə ya kök halla (yəni, xalis köklə; cəmdə “-li”),

¹⁵⁸ Emmanuel Laroche. **Yenə orada, Glossaire de la langue hourrite...**, p.15.

¹⁵⁹ Георгий Александрович Меликишвили. **Yenə orada. Урартский язык...**, с.10-11; Ilse Wegner. **Yenə orada. Einführung in die hurritische Sprache...**, s.36.

¹⁶⁰ Emmanuel Laroche. **Yenə orada, Glossaire de la langue hourrite...**, p.14.

¹⁶¹ Игорь Михайлович Дьяконов, Сергей Анатольевич Старостин. Хуррито-урартские и восточнокавказские языки, **Древний Восток: этнокультурные связи**. Москва, 1988, с.164-167.

¹⁶² Иван Иванович Мещанинов. **Yenə orada, Грамматический строй Урартского языка. Часть первая. Именные...**, с.15-17; Георгий Александрович Меликишвили. **Yenə orada, Урартский язык...**, с.30, с.32-33; Игорь Михайлович Дьяконов. **Урартские письма и документы**. (УПД). Москва-Ленинград, 1963, с.44; Маргарита Левоновна Хачикян. **Хурритский и урартский языки**. Ереван, 1985, с.16-18; Игорь Михайлович Дьяконов, Сергей Анатольевич Старостин. **Yenə orada, Хуррито-урартские и восточнокавказские...**, с.197; Leyla Murat Karakurt. **Hurrite Dilbilgisi. Metin Örnekleri ve Analizleri**, s.35; Erkan Konyar. **Yenə orada, Urartu: Aşiretten Devlete...**, s.266; Ilse Wegner. **Yenə orada, Einführung in die hurritische...**, s.34.

¹⁶³ Ilse Wegner. **Yenə orada, Einführung in die hurritische...**, s.57.

ya da nominativ halla ifadə olunur.¹⁶⁴ Kökə “-ni” sonluğu əlavə edilir, cəmdə isə “-li” sonluğu.¹⁶⁵ Hurri dilində isə erqativ hal şəkilçiləri təkdə “-š”, cəmdə isə “-aš=u=š” olur. Məsələn, Hurri dilində keçidli feilin subyektə təkdə “-š” sonluğu ilə bu cür əksini tapır: “*tahe=š erbi=Ø id=i=a*” (“*adam iti vurur*”).¹⁶⁶

Biaın (Urartu) mətnləri bianilərin öz yazısı ilə tərtib edilmədiyindən transliterasiya zamanı maksimum şəkildə transkripsiya qayadaları gözlənilməlidir. Əlbəttə bu olmadıqda xüsusi isimlərin yanlış etimologiyası meydana çıxır. Buna görə də, İ.İ.Meşaninov qeyd etdiyi kimi, Aşşur kitabələrində əks olunmuş Urartu xüsusi isimləri Biaın mətnlərindəki adlardan fərqlənir.¹⁶⁷ Yeni Aşşur yazı sistemi ilə tərtib olunmuş Biaın kitabələrində adların sonunda erqativ sonluqlar əks olunsa da, suffiks rolu daşımır. Erqativ quruluşa malik olan dillərdə təsirlik halı yoxdur və obyekt adlıq (mütləq) halda erqativ sonluqla birlikdə çıxış edir.¹⁶⁸ Qafqaz regionunda erqativlik Şimal-Şərqi Qafqaz (Nax-Dağıstan qrupu), Şimal-Qərbi Qafqaz və Cənubi Qafqaz (və ya Kartvelin) dillərində olsa da, tanınmış lingvistik R. Diksonun qeyd etdiyi kimi bu üç dil qrupu arasında heç bir genetik əlaqə qəbul edilmir.¹⁶⁹ Qeyd edək ki, Qafqaz albanlarının dilində də erqativlik halı (daha çox “-en”, “-e” sonluqları) mövcuddur. İlk dəfə “erqativ” terminini 1912-ci ildə alman lingvisti və etnoqrafı A.Dirr “Rutul dili” adlı iri həcmli araşdırma əsərində işlətməmişdir.¹⁷⁰ Erməni dili Hurri və Urartu dillərindən fərqli olaraq hind-Avropa dilləri ailəsinə aid olan flektiv (insirafi) dildir, bu dildə söz kökü sabit deyil və ciddi dəyişikliyə məruz qalır.¹⁷¹ Hurri və Urartu dillərində hind-Avropa dillərindən, eləcə də fars və erməni dillərindən fərqli olaraq prefiksasiya (söz kökünə ön şəkilçi əlavə etmə) mövcud deyil.¹⁷² “R” ilə başlayan sözlər (Rusa//Ursa¹⁷³) Hurri və Urartu dilləri üçün yaddır.¹⁷⁴ Urartular Yeni Aşşur yazısını öz dillərinə uyğun-

¹⁶⁴ Иван Иванович Мещанинов. **Yenə orada, Грамматический строй Урартского языка. Часть первая. Именные...**, с.20-24; Mirjo Salvini, Ilse Wegner. **Einführung in die urartäische Sprache.** Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2014, s.27.

¹⁶⁵ Giorgi Aleksandrovič Melikišvili. **Die Urartäische Sprache...**, p.5.

¹⁶⁶ Ilse Wegner. **Yenə orada, Einführung in die hurritische ...**, s.35.

¹⁶⁷ Иван Иванович Мещанинов. **Yenə orada, Грамматический строй Урартского языка. Часть первая. Именные...**, с.22-23.

¹⁶⁸ Mirjo Salvini, Ilse Wegner. **Einführung in die urartäische Sprache.** Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2014, s.26, Tabelle 1.

¹⁶⁹ Robert Dixon M.W. **Ergativity.** Cambridge Studies in Linguistics: 69. New York, Cambridge University Press, 1994, p.3.

¹⁷⁰ Адольф Дирр М. “Рутульский язык. Грамматический очерк, тексты, сборник рутульских слов с русским к нему указателем”..., с.9, с.62.

¹⁷¹ Этери Григорьевна Туманян. **Древнеармянский язык.** Москва, 1971, с.6.

¹⁷² Маргарита Леоновна Хачикян. **Yenə orada, Хурритский и урартский...**, с.57.

¹⁷³ François Thureau-Dangin. **Yenə orada, Une relation de la huitième campagne de Sargon (714 av. J.-C.)...**, p.14, p.16, p.44, p.66.

¹⁷⁴ Mirjo Salvini, Ilse Wegner. **Einführung in die urartäische Sprache.** Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2014, s.6.

laşdıraraq mənimsəmişlər.¹⁷⁵ Keçən əsrin 80-ci illərində sovet filoloqları İ.M. Dyakonov və S.A.Starostin Hurri-Urartu dilinin Şimal-Şərqi Qafqaz dil qrupunun “Proto-Şərqi Qafqaz” qoluna aid olduğunu əsaslandırmağa çalışdılar.¹⁷⁶ Proto-erməni dilini öz vətəninə (?) aborigen dil və ən azı Hurri-Urartu dili qədər, hətta ondan daha qədim dil hesab edən İ.M. Dyakonov e.ə. XII əsrə qədər dağlıq bölgədə bu dilin Hurri-Urartu dilinin substratına (əsas qatına) təsir etdiyini özünün də vurğuladığı kimi bu barədə əvvəlki sələfləri, o cümlədən H.A.Manandyan kimi fikirləşdiyini qeyd edir.¹⁷⁷ İ.M.Dyakonovun daha bir saxtakarlığı isə erməni dilində olan cəm şəkilçisinin (k^o – “-p”, k') Urartu dilində əks olunduğunu iddia etməsidir.¹⁷⁸ Əslində isə Urartu dilində işlənən alınma sözlərin bir qismi “proto-erməni” dilindən yox, bölgədə məskunlaşmış hind-avropalılarla, əsasən də hetlərlə etno-mədəni əlaqələr nəticəsində keçmişdir.

Ermənilərin urartulularla eyni dövrdə Şərqi Anadoluda yaşamadığını e.ə. V əsrdə Herodotun “*Tarix*” əsərində verdiyi məlumat bir daha təsdiq edir. Herodot yazır ki, ermənilər Kiçik Asiyanın qərbində yerləşən Friqiya gələn köçkənlər idilər: “Ἀρμένιοι δὲ κατὰ περ Φρύγες ἐσεσάχατο, ἐόντες Φρυγῶν ἄποικοι”.¹⁷⁹ A.Svanidze qeyd edir ki, Herodotun bəhs etdiyi alarodilərin ermənilərlə heç bir bağlılığı yoxdur.¹⁸⁰ Post-Urartu coğrafiyasında yaşayan, lakin əvvəlki siyasi müstəqilliyini bərpa edə bilməyən keçmiş urartululardan antik mənbələrdə Alarodi xalqı kimi bəhs olunur. A.Svanidze Homerə, Herodota və Knidli Evdoksa istinad edərək qeyd edir ki, Ἀρμένιον (“**Armenion**”) adlı məntəqə Tessaliada (Fessaliya) olub, friqlərlə yaxın dildə danışan ermənilər də oradan Kiçik Asiyaya köçüblər, Kiçik Asiyanın şimal-qərbində Vifiniya əyalətində “*Ormenion-Oros*” dağının adı isə bu yadelli toplum gəldikdən sonra bu cür adlandı.¹⁸¹ Hazırda *Armeni* adlı yaşayış məntəqəsi Yunanıstanın Tessalia əyalətində Stefanovikeio qəsəbəsinin şimal-qərbində yerləşir. Sinop yaxınlığında Ἀρμένη (Armene) adlı antik yunan koloniyası haqqında Strabon yazır: “ὄστις ἔργον οὐδὲν εἶχεν Ἀρμένην ἐτείχισεν” (“kimin işi yoxdur Armene ətrafına divar hördü”).¹⁸² Bu koloniyanın əsasını qoyan şəxs Tessaliyadakı Armene adlı məntəqədən idi. Tarixdə ilk dəfə “erməni” adı daşıyan və öz toplumuna adını verən bu şəxsin Anadoluya gəlişi haqqında hekayəni Strabon

¹⁷⁵ Ramin Əlizadə. “Urartu dövlətinin təşəkkülü”, s.193; Erkan Konyar. **Yenə orada, Urartu: Aşiretten Devlete...**, s.264.

¹⁷⁶ Игорь Михайлович Дьяконов, Сергей Анатольевич Старостин. **Yenə orada, Хуррито-урартские и восточнокавказские...**, с.175-195; Ilse Wegner. **Yenə orada, Einführung in die hurritische...**, s.29-30.

¹⁷⁷ Igor Mikhailovich Diakonoff. Hurro-Urartian Borrowings in Old Armenian, **Journal of the American Oriental Society, Volume. 105, No.4**, 1985, p.600.

¹⁷⁸ Igor Mikhailovich Diakonoff. Hurro-Urartian Borrowings in Old Armenian..., p.601-602.

¹⁷⁹ Herodotus. **Histories**. With an English translation by A.D.Godley. Loeb Classical Library. In four volumes. Vol. III. Books V-VII. London, 1922, VII, 73.1; Этери Григорьевна Туманян. **Древнеармянский язык...**, с.3, с.8-9.

¹⁸⁰ Александр Сванидзе. **Материалы по истории алародийских племен...**, с.11.

¹⁸¹ Александр Сванидзе. **Материалы по истории алародийских племен...**, с.15.

¹⁸² **The Geography of Strabo**. With an English transl. by H.L. Jones. Vol: V. London, 1961, XII, 3.10.

belə nəql edir: “Armenos Feron və Larisa arasında Boebeida gölünün ətrafında yerləşən Armenion şəhərindən idi və onunla birlikdə yoldaşları Akilisene və Suspiritendə məskunlaşaraq Kalaxane və Adiabenaya qədər ölkələri işğal edərək, Armeniyaya öz adını verdi”.¹⁸³ Süphan dağının ətəyində yerləşən Kafırqalası kimi ucqarlarda inşa edilmiş qalalar erməni işğalçılarından qorunmaq məqsədi ilə urartulular tərəfindən inşa edilmiş və e.ə.VI əsrin əvvəllərində bölgəyə müvəqqəti olaraq nəzarət edən midiyalılar bu iki qrup arasındakı şiddətə son qoymağa çalışmışlar.¹⁸⁴ M.Xaçikyan qeyd edir ki, Əhəməni imperiyasının XVIII satraplığı yaradıldıqdan sonra onun əhalisi tədricən erməniləşmişdir.¹⁸⁵ Daha sonralar antik mənbələrdə bəhs olunan qondarma “Böyük Ermənistan” ərazi baxımından əslində Urartu dövlətinin e.ə. VIII-VII əsrlərdəki ərazisinə “uyğunlaşdırılmış” şəkildə təqdim olunmuşdur.¹⁸⁶

Urartu adına “Uraştu” kimi təhrifə uğramadan öncə sonuncu dəfə e.ə. 594-cü ildə Yəhudi şahlığının son hökmdarı Sedekiya haqqında Yeremianın kitabında verilən məlumatlarda rast gəlinir.¹⁸⁷ Yeremianın kitabının 51-ci fəslində §27-29-da Babilə qarşı Urartu, Manna və Aşkuza hökmdarlarının köməyə çağırılmasının vacib olduğu qeyd edilir: “27 – Yer üzündə bir bayraq qaldırın! Millətlər arasında şeypur çalın! Millətləri ona qarşı döyüşə hazırlayın; ona qarşı bu şahlıqları çağırın: RRT (𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴 Ararat/Urartu), MNN (𐎡𐎢𐎽 Minni/Manna) və ŞKZ (𐎱𐎠𐎺𐎠 Aşkenaz//Aşkuza(i)//İşkuza(i)); Onun əleyhinə bir sərkində təyin et; çəyirtkə sürüsü kimi atları göndər; 28 – Millətləri ona qarşı döyüşə hazırlayın; Midiya hökmdarları, onların canişinləri, bütün məmurları və onların idarə etdiyi bütün ölkələr; 29 – Torpaq tıtrəyir, qıvrılır; Babilə qarşı Rəbbin məqsədləri üçün, Babil torpağını viran etmək üçün ki, orada heç kim ya’amasın”.¹⁸⁸ Urartulular Aşkuza/KUR İŞKUZA¹⁸⁹ ölkəsini ^{KUR}İş-qi-gu-lu (İşkiqulu) adlandırırdılar. Urartu və Aşşur mənbələrində Ararat və Armeniya adları qeyd edilməyib. Urartunun Ararat adlandırılması qədim ibrani dilində konsonantların yazılması qaydasına uyğun olaraq, lakin “**ן**” (alef) əlavə olunaraq yanlış oxunmasından qaynaqlanır.¹⁹⁰ P.Zimanski Bibliyanın birinci hissəsi olan Əhdi-Ətiqdə (Tanax) Urartu ilə bağlı

¹⁸³ **The Geography of Strabo...**, XI, 4. 8.

¹⁸⁴ Charles Allen Burney, David Marshall Lang. **The peoples of the hills: Ancient Ararat and Caucasus.** London, 1971, p.179; Jak Yakar. **Yenə orada, Anadolu'nun Etnoarkeolojisi: Tunç...**, s.386.

¹⁸⁵ Маргарита Леоновна Хачикян. **Yenə orada, Хурритский и урартский...**, с.8.

¹⁸⁶ Mirjo Salvini, Ilse Wegner. **Einführung in die urartäische Sprache.** Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2014, s.1.

¹⁸⁷ Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, с.116.

¹⁸⁸ **The Holy Scriptures of the Old Testament.** Hebrew and English. Berlin, 1903, Jeremiah: LI, 27-29, p.829; Ernst Emil Herzfeld. **Iran in the Ancient East: archaeological studies presented in the Lowell Lectures at Boston.** London-New York, Oxford University Press, 1941, p.180; Antonio Sagona, Paul Zimansky. **Ancient Turkey.** London & New York, 2009, p.317-318; Инна Николаевна Медведская. **Yenə orada, История Мидийского цар...**, с.30.

¹⁸⁹ Simo Parpola. **Yenə orada. Neo Assyrian Toponyms.** Programming and..., p.178.

¹⁹⁰ **The Holy Scriptures of the Old Testament,** Jeremiah: LI, 27-29, p.76.

məlumatları bu cür qruplaşdırır: 1) Nuhun gəmisinin quruda oturduğu dağlı bir bölgə (Yaradılış, 8: 4); 2) Sinahheribin qatillərinin qaçdığı ölkə (Hökmdarlar II, 19: 37; Yeşaya 37: 38); 3) Navuxodonosorun Babilini cəzalandırmaq üçün Yereyanın köməyə çağırıldığı xalqlardan biri (Yeremiya 51: 37).¹⁹¹ Əhdi-Ətiqədə Urartudan bəhs edilən fraqmentlərdə אַרְרָט ('ā-rā-rāt) oxunuşu e.ə.III-I əsrlərdə Tanaxın yunan dilinə tərcümələr toplusu hazırlandığı zaman bu müqəddəs kitabın ilk dəfə səsli hərflərlə yazılışı zamanı baş vermişdir. P.Zimanski bu barədə yazır: "e.ə. III əsrdə bir çox adların doğru oxunuşu belə unudulmuşdu. Septuaginta Tövrat dilinə ilk dəfə səsli hərfləri əlavə etdiyi zaman Urartu adını da "Ararat" kimi yazdı".¹⁹² Əhdi-Ətiqin qədim yunan dilində tərcüməsi *Ἡ μετάφρασις τῶν Ἑβδομήκοντα*, latın dilində tərcüməsi isə *Interpretatio Septuaginta Seniorum* və ya qısa adı ilə *Septuaginta (LXX, "Yetmiş ağsaqqalın təfsiri")* kimi tanınmışdır. Septuagintanın tamamlanması I əsrə təsadüf edir. Yeni meydana gəlmiş xristianlıq dininə mənsub olan missionerlər öz hekayələrini tarixi keçmişlə əlaqələndirmək və dinin "qədim təcrübələri"ndən ibarət yeni konsepsiya hazırlamaq üçün yəhudi dini mətnlərində əks olunmuş hadisələrə istinad etməyə başladılar. II əsrdə Septuagintanın yunan mətni xristianlar tərəfindən geniş istifadə edilən mənbəyə çevrildi. Yəhudi Müqəddəs Yazıları sonrakı dövrlərdə yenidən ibrani dilinə tərcümə edilərkən qədim dövlət, xalq, tayfa və yer-yurd adlarının bir çoxu orijinal yox, saxta variantlarda əks olunmuşdur: 1) Yaradılış 8: 4 → Fraqment: אַרְרָט: הָרִי עַל / Tərcüməsi: "Ararat (אַרְרָט) dağlarının üzərinə oturdu";¹⁹³ 2) Hökmdarlar II, 19: 37; Yeşaya 37: 38 → Fraqment: אַרְרָט אֶרֶץ נַגְלָטוּ / Tərcüməsi: "... Ararat (אַרְרָט) torpağına və Asarhaddon...";¹⁹⁴ 3) Yeremiya 51: 27 → Fraqment: מִמְּלִכּוֹת עֲלֵיָהָ / Tərcüməsi: "... ona qarşı Ararat (אַרְרָט), Minni (מִנִּי) və Aşkenaz (אַשְׁכְּנַז) şahlıqları...".¹⁹⁵ XIX əsrin 80-ci illərində Mesopotamiyanın qədim yazılı qaynaqlarını tərcümə edərək Avropada nəşr etdirən bir çox tədqiqatçı bu qaynaqlarda mövcud olmayan Urartu adının yerinə "Armeniya" (və ya "Ararat"), Manna yerinə isə "Minni" kimi yanlış terminlərdən istifadə etmişdilər.¹⁹⁶ Təəssüf ki, sonrakı dövrlərdə mixiyazılı mənbələrin oxumasında və müqayisəli təhlil edilməsində böyük irəliləyişlər olsa da, bir sıra elmi nəşrlərdə və tərcümə korpuslarında Aşşur mixiyazılı qaynaqlarında əks olunan Urartu ölkəsinin adı yanlış olaraq Armeniya

¹⁹¹ Paul Zimansky. "A Kingdom Revived from Oblivion: Urartian Studies and Literature", **Urartu: Doğu'da Değişim / Transformation in the East**. Hazırlayanlar: K.Köroğlu və E.Konyar. İstanbul, 2011, p.56; Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, c.33; Mirjo Salvini. **Geschichte und Kultur der Urartäer**. Darmstadt, 1995, s.119.

¹⁹² Paul Zimansky. "A Kingdom Revived from Oblivion: Urartian Studies and Literature", p. 57.

¹⁹³ **The Stone Edition. Tanach. The Torah / Prophets / Writings: The Twenty-Four Books of the Bible Newly Translated and Annotated**. New York, 1998, p.17.

¹⁹⁴ **The Stone Edition. Tanach. The Torah / Prophets / Writings**, p.935, p.1019.

¹⁹⁵ **The Stone Edition. Tanach. The Torah / Prophets / Writings**, p.1197.

¹⁹⁶ George Smith. **Assyrian discoveries.**, p. XIII, p.210-211, p.309-310, p.333-334, p.377, p.412.

kimi öz əksini tapmışdır.¹⁹⁷ Erkən orta əsrlər dövründə ermənidilli mənbələrdə rast gəlinən Ayrarat ifadəsi¹⁹⁸ də saxta “Ararat” adından qaynaqlanır. Əslində daha qədim mənbələrdə Urartu adı saxta “Ararat” adı ilə yox, Urartu kimi yazılmışdır.¹⁹⁹

İskitlər, utilər və albanlar – müasir Ermənistanın qədim əhalisi

Horhor yazılarının beşinci sütunu üzərində Urartu hökmdarı I Arğiştinin şimal-şərqdə apardığı işğalçı müharibələri İşkiqulu (<İşkuqu)lu) ölkəsinə çatdığı zaman dayandırdığı məlum olur. Bu hadisədən mənbədə “... *İşkiqulu ölkəsinə çatdım*” kimi bəhs olunması əslində Urartunun şimal-qərb sərhədini müəyyən edən ifadədir. Bu mətni N.V.Arutyunyan və M.Salvini demək olar ki, eyni məzmununda tərcümə etsələr də, bir qədər fərqli şəkildə transliterasiya etmişlər: N.V.Arutyunyan görə → ^{KUR}İş-qi-gu-lu-[ú] → **ku-ṭè-i-a-di pa-a-ri-e** ^{KUR}İş-qi-gu-lu-[ú]²⁰⁰ – “... *İşkiqulu (ölkəsinə) çatdım*”;²⁰¹ M. Salviniyə görə → ^{KUR}iş-qi-gu-lu-[ú-e] → **ku-ṭi-ia-di pa-a-ri-e** ^{KUR}İş-qi-gu-lu-[ú-e]²⁰² – “... *İşkiqulu ölkəsinə çatdım*”.²⁰³ I Arğiştinin İşkiqulu ölkəsinə hərbi yürüşü və məğlubiyyətə uğraması e.ə.774-cü ilə təsadüf edir.²⁰⁴ Onun e.ə.774-768-ci illərdə hərbi yürüşləri haqqında məlumat verən mənbələr əslində şimal-şərqdə böyük təhlükə ilə üzləşməsi səbəbindən buradakı uğurlarını əks etdirməkdən çox, təbliğat xarakteri daşıyır. I Arğişti və digər Urartu hökmdarları Yaxın Şərqin işğalçı despotlar kimi məğlubiyyətlərini kitabəyə yazdırmırdılar. İşkiqulu dövlətinə məğlub olduqdan sonra (e.ə.773-cü il ?) o, Muş vadisini əhatə edən Urme ölkəsinə²⁰⁵ hücum edərək xeyli əsir və qənimət olaraq heyvan sürüləri ələ keçirmişdir.²⁰⁶ İndiyədək aşkar edilmiş Urartu mixiyazılı kitabələrində dörd dəfə – “Horhor kitabəsi”nin birinci və beşinci sütunlarında, Şörəyel bölgəsində Qanlıca kəndi yaxınlığında qaya üzərində, həmçinin Van

¹⁹⁷ **Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser, king of Assyria B.C. 860-825.** Edited by L.W. King. London, Oxford University Press, 1915, Plate I, Band I. 1; Plate II, Band I. 2; Plate III, Band I. 3; Plate IV, Band I. 4; Plate V, Band I. 5; Plate VI, Band I. 6; Plate VII, Band II. 1; Plate VIII, Band. 2; Plate IX, Band II. 3; Plate X, Band II. 4; Plate XI, Band II. 5; Plate XII, Band II. 6.

¹⁹⁸ **История епископа Себеоса.** Перевел с четвертого исправленного армянского издания Ст. Малхасянц. Ереван, Изд-во Арм. филиала АН СССР, 1939, XL, XLVI, XLVII.

¹⁹⁹ Richard David Barnett. **Yenə orada**, “Urartu”, **The Cambridge Ancient...**, p.357.

²⁰⁰ Николай Васильевич Арутюнян. **Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...**, №173 V₄₉.

²⁰¹ Николай Васильевич Арутюнян. **Yenə orada**, с.178.

²⁰² Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I (CTU-I).** Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, A 3-5₄₉.

²⁰³ Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I (CTU-I).** Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, p.343.

²⁰⁴ Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи.** (УКН). Москва, 1960, с.253-254.

²⁰⁵ Николай Васильевич Арутюнян, **Корпус урартских клинообразных надписей**, с.529.

²⁰⁶ Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи.** (УКН). Москва, 1960, с.254-255.

şəhərindən şimal-şərqdə yerləşən Torpaqqaladan (Rusahinili) aşkar edilmiş gil lövhə üzərində həkk olunmuş kitabədə İşkiqulu (<İskit) ölkəsindən bəhs edilir. Bu kitabələrdən əvvəlki üçü – Horhor və Qanlıca kitabələri I Arğıştinin, Torpaqqala kitabəsi isə II Rusanın hakimiyyəti dövrlərinə aiddir. Qanlıca kitabəsi Cənubi Qafqazda tapılmış ilk Urartu mixiyazılı kitabəsidir.²⁰⁷ I Arğıştinin Qərbi Azərbaycan ərazisində hücumlarının qarşısını İşkiqulu dövləti almışdır: *“Tanrı Haldinin əzəməti ilə Arğıştı deyir: Eriahi tayfasının ölkəsini işğal etdim, İrdaniu şəhərini fəth etdim, İşkiqulu ölkəsinə qədər”*.²⁰⁸ N.V.Arutyunyan I Arğıştinin İşkiqulu ölkəsindən bəhs edən yazılı abidəsinin tapıldığı yerin əvvəlki adının Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi Qanlıca, ermənicə sonradan dəyişdirilmiş adının Marmaşen olduğunu qeyd edir.²⁰⁹ 1946-cı ildə Ermənistan SSR hakim dairələri təfindən Qanlıca kəndinin adı dəyişdirilərək qondarma “Marmaşen” adı ilə əvəz olunmuşdur.

I Arğıştı şimal-şərqdə yerləşən ölkələrlə müharibələrdə məğlub olub qüvvələrini itirdikdə cənub-qərbə doğru Urme ölkəsinə hücum edərək, buradan ələ keçirdiyi qənimətlərlə gücünü bərpa etmişdir.²¹⁰ A.Çilingiroğlu I Arğıştinin hakimiyyəti dövründə onun “atlı tayfalar”la müharibəsindən bəhs edərək yazır: *“İşkiqulu termini daha sonrakı illərdə yalnız Urartu üçün deyil, bütün Yaxın Şərqdə önəmli problemlər yaradacaq olan iskitlərin bölgədəki varlığını göstərir. E.ə. II minilliyin sonunda Cənubi Rusiya bozqırlarında yaşayan bu “atlı tayfalar” daha da cənuba enərək Urartunun hökmranlıq etmək istədiyi Göyçə gölü və ətrafında yurd salmaq arzusunda idilər”*.²¹¹ Antik yunan və Roma müəlliflərinin əsərlərində Xəzər dənizi ilə Azov dənizi və Qara dəniz hövzələri arasındakı bütün Qafqaz regionu İskit ölkəsi (Skitiya//Skifiya), Azərbaycanın tarixi şimal-qərb torpaqları (müasir Ermənistan) və Şərqi Anadolu bölgəsi isə Sakasena adı ilə tanınmışdır. İskitlər bu arealda uzunmüddət hökmranlıq etmişlər.²¹² Regionda bir çox qurucu sülalələr İskit mənşəli olmuşdur. İskit hücumlarından sonra Aşşur və Urartu kimi güclü dövlətlər zəifləmiş, onların mərkəzi bölgələri ilə periferiyaları tədricən Mada (Midiya) imperiyasının tərkibinə qatılmışdır.

Urartu kitabələrində iskitlərlə yanaşı, utilər və albanlar haqqında da məlumatlara rast gəlirik. Urartu kitabələrində ilk dəfə e.ə.IX əsrin sonu – VIII əsrin

²⁰⁷ Игорь Михайлович Дьяконов. **Урартские письма и документы.**, с.3.

²⁰⁸ Иван Иванович Мещанинов. **Халдоведение. История древнего Вана. Включая древнейшие сведения о Закавказье. Система письма и чтение клинописных текстов халдов-урартов.** Баку, 1927, с.206-207, таб. XVI; Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи.** №133; Николай Васильевич Арутюнян, **Корпус урартских клинообразных надписей...**, №179; Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I (CTU-I).** Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, p.350, A 8-10₅.

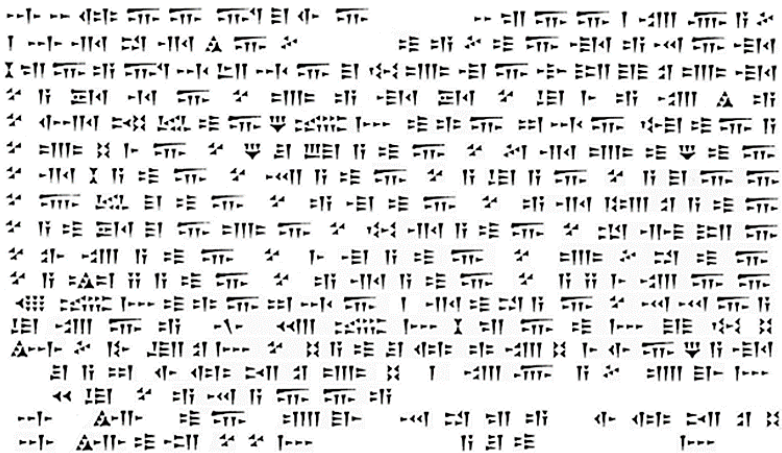
²⁰⁹ Николай Васильевич Арутюнян. **Топонимика Урарту...**, с.94.

²¹⁰ Николай Васильевич Арутюнян, **Корпус урартских клинообразных надписей.**, №241A₂₂; **Corpus dei testi urartei. Volume I...**, A 9-3 I₂₂; Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, с.80.

²¹¹ Altan Çilingiroğlu. **Yenə orada, Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı...**, s.38.

²¹² Barthel Hrouda. **Yenə orada, Vorderasien I. Mesopotamien, Babylonien...**, s.272-273.

xatırlanması, onların hər birinin müstəqil hökmdar olduğunu göstərir. Qeyd edək ki, XIX əsrdə çar Rusiyası tərəfindən bu əraziyə köçürülmüş ermənilər Kolanlıqırılan kəndinin adını əvvəlcə “*Kelaqran*”, daha sonra isə “*Tsovinar*” (*Մուխիւար*) kimi təhrif etmişlər.²²⁰ Bu kəndin adı yerli əhali olan azərbaycanlılar arasında “*Kolagirən*” kimi də işlənmişdir.²²¹ I Rusa Göyçə gölü hövzəsində 23 tayfanın ölkəsinə hücumundan bəhs edən kitabəsində Göyçə gölünün hər iki sahilində (şərqi və qərbi) yerləşən 23 ölkənin hökmdarlarını bir il ərzində tabe etməsindən bəhs edir.²²² Bu kitabədə qeyd edildiyi kimi Urartunun yerli tayfalarla apardığı müharibənin bir il davam etməsi işğalçılara qarşı ciddi müqavimət göstərildiyini sübut edir.

Şəkil 6. Kolanlı qırılan kitabəsinin mətni

Nəticə

Müasir Ermənistan Respublikasının ərazisində aşkar edilmiş Urartu abidələri qədim dünya tarixində və mədəniyyətində mühüm rol oynamış urartuluların mirasıdır. Qədim Urartu coğrafiyası müasir dövrdə əsasən Türkiyə, Azərbaycan, İran və Ermənistan torpaqlarının bir hissəsini əhatə etdiyindən Urartu mirası da bu ərazidə yaşayan xalqların ortaq mirası kimi başa düşülməlidir.²²³ Lakin burada iki mühüm tarixi gerçəklik nəzərə alınmalıdır. Birincisi, ermənilərin müasir Ermənistana gəlmə, yadelli toplum olması və bu ərazinin Azərbaycanın tarixi qərb torpaqları olması, ikincisi, müasir İranın şimal-qərb bölgəsinin Cənubi Azərbaycan ərazisi

²²⁰ Георгий Александрович Меликишвили. *Урартские клинообразные надписи*. (УКН). Москва, 1960, с.328; Николай Васильевич Арутюнян. *Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...*, с.295.

²²¹ İbrahim Bayramov, Nazim Mustafa. *Həqiqətin onomastikası. İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması...*, s.172.

²²² Михаил Васильевич Никольский. *Yenə orada, Клинообразные надписи Закавказья...*, с.129-130; Richard David Barnett. *Yenə orada, “Urartu”, The Cambridge Ancient...*, p.351; *Yenə orada, Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə...*, s.117-118.

²²³ Paul E.Zimansky. *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, p.12-16; Erkan Konyar. *Yenə orada, Urartu: Aşiretten Devlete...*, s.81-103.

olmasının etiraf edilməsi. Ermənipərəst mövqeyinə görə gürcü alimləri tərəfindən ciddi tənqid olunan B.B.Piotrovski Urartu mirasının yalnız ermənilərə aid olmadığını etiraf etmişdir.²²⁴ Bu qədim mədəniyyəti “qədim erməni mədəniyyəti” kimi anlamaq və təbliğ etmək, erməni şovinist ideologiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Ermənilər Şərqi Anadoluda Urartu dövlətinin süqutundan sonra geniş və məhsuldar torpaqlarda məskunlaşmaqla onun zəngin mənəvi və maddi mədəniyyətinə iddia etməyə başladılar. 1948-1961-ci illərdə Ankarada Böyük Britaniya Arxeologiya İnstitutuna rəhbərlik etmiş məşhur arxeoloq S.Lloyd “Anadolunun erkən dağlıq xalqları” adlı əsərində urartuluların ermənilərin varisi olmadıqlarından bəhs edərək yazırdı: “*Urartuluların tarix səhnəsindən çəkilməsindən sonra, coğrafi olaraq onların ərazisini haqqında heç bir müsbət qeydi olmayan hind-Avropa xalqı olan ermənilər tutdular.*”²²⁵

Urartu tarixi-mədəni abidələri bütün bəşəriyyətin maddi-mədəni mirası kimi təbliğ olunmalı və bu sahədə şovinizmə, faşizmə yön verən yanlış çağırışlar qətiyyətlə rədd edilməlidir. Müasir Ermənistan ərazisində 2800 il öncə inşa olunmuş Urartu abidələrinin hazırda həmin ərazidə yaşayan erməni xalqının tarixi ilə heç bir bağlılığı yoxdur. Bunun bir çox səbəbləri var. Bu səbəblərdən biri sayı 600-ü ötən Urartu mixiyazılı mənbələrinin heç bir yerində erməni və ya hay adlı xalqdan bəhs olunmaması, digəri isə ermənilərin yalnız iki yüz il bundan öncə müasir Ermənistan ərazisinə Rusiya imperiyasının işğalçı maraqlarına uyğun olaraq kütləvi şəkildə köçürülməsidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

Azərbaycan dilində

1. Baxşəliyev Vəli. **Azərbaycan arxeologiyası**. Bakı, 2007.
2. Bayramov İbrahim, Mustafa Nazim. **Həqiqətin onomastikası. İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması**. Bakı, 2021.
3. Əlizadə Ramin. “Urartu dövlətinin təşəkkülü”. **Bakı Universitetinin xəbərləri** jurnalı, Humanitar Elmlər Seriyası, 2014, №2, s.189-194.
4. Əlizadə Ramin. “Müasir Türkiyə tarixşünaslığında Urartu mədəniyyətinin varisliyi məsələsi”. **Tarix və onun problemləri** jurnalı, 2012, №4, s.283-293.
5. Qaşqay Solmaz. **Manna dövləti**. Bakı, 1993.
6. **Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə**. Tərtib və tərcümə edən, ön sözün və şərhlərin müəllifi: Solmaz Qaşqay. Bakı, 2006.

Türk dilində

7. Belli Oktay. **Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları**. İstanbul, 1998.
8. Belli Oktay, Konyar Erkan. **Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolleri**. İstanbul, 2003.

²²⁴ Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, s.258.

²²⁵ Seton Lloyd. **Yenə orada, Early Highland Peoples of Anatolia...**, p.109.

9. Belli Oktay. “Urartular”, **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi**. Cilt:1. İstanbul, 1982, s.140-208.
10. Bilgiç Emin. “Urartu’lular”, **Türk Ansiklopedisi**. Cilt: XXXIII. Ankara, 1984, s.35-49.
11. Çevik Nevzat. **Urartu kaya mezarları ve ölü gömme gelenekleri**. Ankara, 2022.
12. Çilingiroğlu Altan. **Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı**. İzmir, 1997.
13. Çilingiroğlu Altan. **Urartu Tarihi**. Bornova, 1994.
14. Danışmaz Harun. **Urartu Krallığı: yönetim ve organizasyon**. Ankara, 2020.
15. Erzen Afif. **Doğu Anadolu ve Urartular**. Ankara, 1992.
16. Gürkan Gökçek L. **Asurlular**. Ankara, 2020.
17. Konyar Erkan. **Urartu: Aşiretten Devlete**. İstanbul, 2022.
18. Konyar Erkan. “Urartu’da Mezar Tipleri ve Ölü Gömü Âdetleri”, **Urartu: Doğu’da Değişim/ Transformation in the East**. Hazırlayanlar: K.Köroğlu ve E.Konyar. İstanbul, 2011, s. 206-231.
19. Karakurt Leyla Murat. **Hurricce Dilbilgisi. Metin Örnekleri ve Analizleri**. Ankara, 2021.
20. Salvini Mirjo. “Ayanis’in Yazılı Verileri: Genel Bir Bakış”, **Ayanis: Tanrı Euduru’nun Gölgesinde Bir Urartu kenti. 30 Yılı Aşan Bir Arkeoloji Serüveni**. Editörler: M.İşıkli, A.Akın Aras. İstanbul, 2021, s.147-154.
21. Taner Tarhan Mustafa, Sevin Veli. “Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağlantı (12 resimle birlikte)”, **Belleten, Cilt: XXXIX, Sayı: 155**, Temmuz 1975, s.389-412.
22. Yakar Jak. **Anadolu’nun Etnoarkeolojisi: Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı**. Çeviren: Selen Hırçın Riegel. 1. Basım. İstanbul, 2007.

Qərbi Avropa dillərində

23. Barnett Richard David. “Urartu”, **The Cambridge Ancient History. Volume III. Part I. The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and the Aegean World, Tenth to Eighth Centuries B.C.** 2nd edition. New-York, 1982, pp.314-371.
24. Biscione Raffaele, Parmegiani Neda. “Armenian-Italian archaeological expedition. Field season 2004”, **Studi Micenei ed Egeo-Anatolici (SMEA)**. 2004, № 46/2, pp.284-295.
25. **Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser, king of Assyria B.C. 860-825**. Edited by L.W. King. London, Oxford University Press, 1915.
26. Burney Charles Allen, Lang David Marshall. **The peoples of the hills: Ancient Ararat and Caucasus**. London, 1971.
27. Burney Charles Allen. “Urartian Fortresses and Towns in the Van Region”, **Anatolian Studies, Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara. Vol.VII**, 1957, pp.37-53.
28. Castelluccia Manuel. “The Militarization of a Society: The Example of Transcaucasia in the Early Iron Age (An Archaeological Overview)”, **Ancient Civilization from Scythia to Siberia, Volume: 23. Issue: 2**, 2017, pp.91-126.

29. **Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie.** Publiée en français sous les auspices de son excellence Nubar-Pacha, Ministre des Affaires Étrangères de S.A. le Vice-Roi d'Égypte. Et avec le concours des membres de l'académie arménienne de Saint-Lazare de Venise et des principaux arménistes Français et étrangers par Victor Langlois. Tome deuxième. Première période. – Historiens arméniens du cinquième siècle. Tome deuxième. Paris, Librairie de Firmin Didot frères, fils et c^{ie}, 1869.
30. Diakonoff Igor Mikhailovich. Hurro-Urartian Borrowings in Old Armenian, **Journal of the American Oriental Society, Volume. 105, No.4, 1985, pp. 597-603.**
31. Diakonoff Igor M., Kashkai Solmaz M. **Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX (RGTC 9). Geographical Names According to Urartian Texts.** Wiesbaden, 1981.
32. Dixon Robert M. W. **Ergativity.** Cambridge Studies in Linguistics: 69. New York, Cambridge University Press, 1994.
33. Edzard Dietz Otto. **Geschichte Mesopotamiens. Von den Sumerern bis zu Alexander dem Großen.** München, 2004.
34. Finkel Irving Leonard, Reade Julian Edgeworth. “Lots of Eponyms”, **Iraq, British Institute for the Study of Iraq, Vol.LVII. 1995, pp.167-172.**
35. Gelb Ignace Jay. **Hurrians and Subarians.** Chicago, University of Chicago Press, 1944.
36. Goetze Albrecht. **Kleinasiens. Kulturgeschichte des Alten Orients.** Zweite, neubearbeitete Auflage. München, 1957.
37. Herodotus. **Histories.** With an English translation by A.D.Godley. Loeb Classical Library. In four volumes. Vol.III. Books V-VII. London, 1922.
38. Herzfeld Ernst Emil. **Iran in the Ancient East: archaeological studies presented in the Lowell Lectures at Boston.** London–New York, Oxford University Press, 1941.
39. Hewsen Robert H. “The Geography of Armenia”, **The Armenian people from ancient to modern times, Volume I, the dynastic periods: from antiquity to the fourteenth century.** Edited by R. Hovannisian. New York, 1997, pp. 1-18.
40. Hrouda Barthel. **Vorderasien I. Mesopotamien, Babylonien, Iran und Anatolien.** Handbuch der Archäologie. Im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft. München, 1971.
41. Kroll Ernst Stephan. “The Kingdom of Urartu in North-Western Iran (9th-7th Century BC)”, **Archaeology of Iran in the Historical Period.** Editors: K-A. Niknami, A. Hozhabri. University of Tehran Science and Humanities Series. Springer Nature Switzerland AG, 2020, pp.11-22.
42. Kuhrt Amélie. **The Ancient Near East, c. 3000-330 BC. Volume II.** London and New York, Routledge, 1997, pp.385-782.
43. Laroche Emmanuel. **Glossaire de la langue hourrite.** Paris, 1980.
44. Lloyd Seton. **Early Highland Peoples of Anatolia.** London, 1967.
45. Melikišvili Aleksandrovich Giorgi. **Die Urartäische Sprache.** Studia Pohl 7. Rome, Biblical Institute Press, 1971, 121 p.

46. Mordtmann Andreas David. “Entzifferung und Erklärung der armenischen Keilinschriften von Van und der Umgegend”, **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. (ZDMG). Band: XXVI.** Leipzig, 1872, s.465-696.
47. Mordtmann Andreas David. “Ueber die Keilinschriften von Armenien (Hierzu 2 lithogr. Tafeln.)”, **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. (ZDMG). Band: XXXI.** Leipzig, 1877, s.406-438.
48. Muscarella Oscar White. **Bronze and Iron: ancient Near Eastern artifacts in the Metropolitan Museum of Art.** New York, 1988.
49. Parpola Simo. **Neo Assyrian Toponyms.** Programming and computer printing by Kimmo Koskeniemi. Neukirchen-Vluyn, 1970.
50. Radner Karen. “Urartian Foreign Policy: The South”, **Archaeology and History of Urartu (Biainili).** Colloquia Antiqua 28. Dedicated to the memory of Prof. Altan Çilingiroğlu. Edited by G.R. Tsetskhladze, A.Çilingiroğlu, M.B. Baştürk and J. Hargrave. Peeters, 2021, pp.377-395.
51. Russel Hardin F. “Shalmanaser’s Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia according to the Assyrian Sources”, **Anatolian Studies. Volume XXXIV, 1984,** pp.171-202.
52. Sagona Antonio, Zimansky Paul. **Ancient Turkey.** London & New-York, 2009.
53. Saint-Martin Antoine Jean de. “Notice sur le voyage litté ire de M.Schulz en Orient, et sur les découvertes qu’il a faites récemment dans des mines de la ville de Sémiramis en Arménie”, **Journal Asiatique,** Paris, 1828, pp.161-188.
54. Salvini Mirjo. **Corpus dei testi urartei. Volume I. (CTU-I).** Docum. Asiana VIII. Roma, 2008.
55. Salvini Mirjo. **Geschichte und Kultur der Urartäer.** Darmstadt, 1995.
56. Salvini Mirjo, Wegner Ilse. **Einführung in die urartäische Sprache.** Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2014, 124 s.
57. Schroeder Otto. **Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts, II. (KAH 2).** Leipzig, 1922.
58. Seidl Ursula. “Urartu as a Bronzeworking Centre”, **Bronzeworking Centres of Western Asia c. 1000-539 B.C.** Edited by J. Curtis. London & New-York, 1988, pp.169-175.
59. Smith George. **Assyrian discoveries. An account of explorations and discoveries on the site of Nineveh, during 1873 and 1874.** 7th edition. London, 1883.
60. **The Stone Edition. Tanach. The Torah / Prophets / Writings: The Twenty-Four Books of the Bible Newly Translated and Annotated.** New-York, 1998.
61. **The Geography of Strabo.** With an English translation by H.L. Jones. Vol:V. London, 1961.
62. **The Holy Scriptures of the Old Testament.** Hebrew and English. Berlin, 1903.
63. **The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods. Volume 3. Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC).** [RIMA 3]. Edited by A. Kirk Grayson. Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press, 1996.

64. Thureau-Dangin François. **Une relation de la huitième campagne de Sargon (714 av. J.-C.)**. Texte Assyrien inédit, publié et traduit par F.Thureau-Dangin. Paris, 1912.
65. Wartke Ralf-Bernhard. **Urartu, das Reich am Ararat**. Mainz am Rhein, 1993.
66. Wegner Ilse. **Einführung in die hurritische Sprache**. Wiesbaden, 2000.
67. Zimansky Paul E. **Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State**. The Oriental Institute of the University of Chicago. Chicago, Illinois, 1985.
68. Zimansky Paul. “A Kingdom Revived from Oblivion: Urartian Studies and Literature”, **Urartu: Doğu'da Değişim / Transformation in the East**. Hazırlayanlar: K.Köroğlu ve E.Konyar. İstanbul, 2011, pp.56-71.

Rus dilində

69. Агаян Цатур Павлович. **Роль России в исторических судьбах армянского народа**. Москва, “Наука”, 1978, 311 с.
70. Арутюнян Николай Васильевич. **Корпус урартских клинообразных надписей**. (КУКН). Ереван, 2001.
71. Арутюнян Николай Васильевич. **Топонимика Урарту**. Ереван, 1985.
72. Данциг Борис Моисеевич. **Изучение Ближнего Востока в России (XIX – начало XX в.)**. Москва, “Наука”, 1968, 212 с.
73. Дирр Адольф М. “Рутульский язык. Грамматический очерк, тексты, сборник рутульских слов с русским к нему указателем”, **Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК). Выпуск 42, Часть 3**. Тифлис, 1912, с.XII + 1-204.
74. Дьяконов Игорь Михайлович. **Урартские письма и документы**. (УПД). Москва-Ленинград, 1963.
75. Дьяконов Игорь Михайлович, Старостин Сергей Анатольевич. Хуррито-урартские и восточнокавказские языки, **Древний Восток: этнокультурные связи**. Москва, 1988, с.164-207.
76. Есаян Степан Александрович, Бягов Леонид Николаевич, Амаякян Симон Геворкович, Канемян Аминия Гургеновна. **Бнайнская гробница в Ереване**. Археологические памятники Армении, 15. Урартские памятники. Выпуск II. Ереван, 1992.
77. Ивановский Алексей Арсеньевич. **По Закавказью. Археологические наблюдения и исследования 1893, 1894 и 1896 гг. Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Московского археологического общества**. Вып.6. Москва, 1911.
78. **История Армении Моисея Хоренского**. Пер. с арм. и объяснил Н.О.Эмин. Москва, 1858.
79. **История епископа Себеоса**. Перевел с четвертого исправленного армянского издания Ст. Малхасянц. Ереван, Изд-во Арм. филиала АН СССР, 1939.
80. Кушарева Каринэ Христофоровна, Чубинишвили Таризл Николаевич. **Древние культуры Южного Кавказа (V-III тыс. до н.э.)**. Ленинград, 1970.

81. Медведская Инна Николаевна. **История Мидийского царства: VII-VI вв. до н.э.** Санкт-Петербург, 2018.
82. Меликишвили Георгий Александрович. **Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наири-Урарту.** Тбилиси, 1954.
83. Меликишвили Георгий Александрович. “К вопросу о хетто-цупанийских переселенцах в Урарту”, **Вестник древней истории**, №2(64), 1958, с.40-47.
84. Меликишвили Георгий Александрович. **Урартские клинообразные надписи.** (УКН). Москва, 1960.
85. Меликишвили Георгий Александрович. **Урартский язык.** Москва, 1964.
86. Мещанинов Иван Иванович. **Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка.** Ленинград, 1978.
87. Мещанинов Иван Иванович. **Грамматический строй Урартского языка. Часть первая. Именные части речи.** Москва-Ленинград, 1958.
88. Мещанинов Иван Иванович. **Халдоведение. История древнего Вана. Включая древнейшие сведения о Закавказье. Система письма и чтение клинописных текстов халдов-урартов.** Издание Общества Обследования и Изучения Азербайджана. Баку, 1927.
89. Никольский Михаил Васильевич. **Клинообразные надписи Закавказья.** Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Московского археологического общества. Вып.5. Москва, 1896.
90. Никольский Михаил Васильевич. “Фальшивая клинообразная надпись из Эриванской губернии”, **Археологические Известия и Заметки**, №4, Москва, 1896, с.99-105.
91. Пиотровский Борис Борисович. **Ванское царство (Урарту).** Москва, 1959.
92. Борис Борисович Пиотровский. **Страницы моей жизни.** Санкт-Петербург, 1995.
93. Сванидзе Александр. **Материалы по истории алародийских племен.** Тбилиси, 1937.
94. Туманян Этери Григорьевна. **Древнеармянский язык.** Москва, 1971.
95. **Урартские памятники музея Грузии.** Издал Георгий В. Церетели. Тбилиси, 1939.
96. Ханзадян Эмма. **Гарни. IV. Результаты раскопок 1949-1966 гг. (с ранней бронзы до урартского периода включительно).** Ереван, 1969.
97. Хачикян Маргарита Левоновна. **Хурритский и урартский языки.** Ереван, 1985.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE
AUTHOR

Əlizadə Ramin Allahverdi oğlu – Alizade Ramin Allahverdi – senior
böyük elmi işçi. A.A.Bakıxanov adı – researcher. A.A.Bakikhanov Institute of
na Tarix və Etnologiya İnstitutu. History, ANAS. Azerbaijan, Baku
Azərbaycan, Bakı